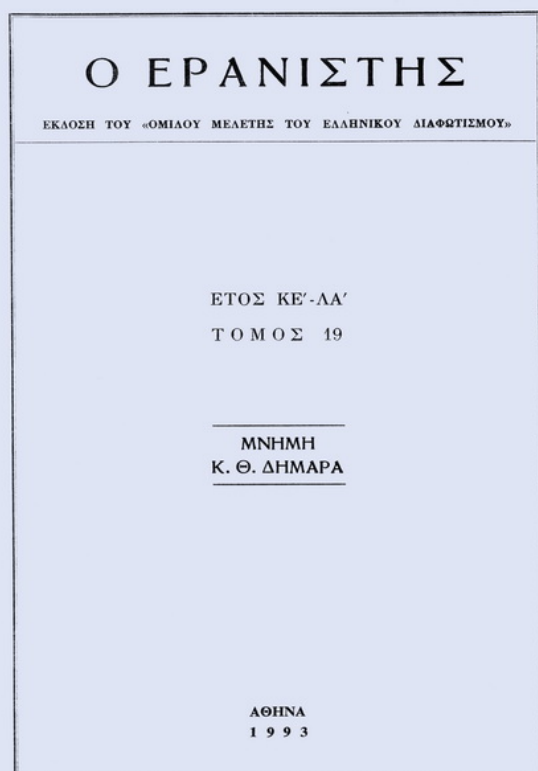

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

“Αόρατος πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικά” (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.262](https://doi.org/10.12681/er.262)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (1993). “Αόρατος πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικά” (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη. *The Gleaner*, 19, 102–135. <https://doi.org/10.12681/er.262>

“ΑΟΡΑΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ” (1796)
“ΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ” (1800)

‘Η πατρότητα τῶν «μεταφράσεων»
τοῦ Νικόδημου ‘Αγιορείτη

ΔΥΟ ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΡΑΦΕΣ τῶν παλαιῶν μικτῶν καταλόγων (χειρογράφων καὶ ἐντύπων) τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀφῇσουν ἀδιάφορη τὴν προσοχὴ τοῦ μελετητῆ.¹ Ἐξηγοῦμαι. Στους παλαιότερους ἀπ’ αὐτούς, τοῦ 1769 ἀφενός, ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ βᾶσιν ἀπογραφὴ τῶν βιβλίων τῆς Πατμιάδας σχολῆς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐνσωμάτωσή τους στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ τοῦ 1793 ἀφετέρου, συντάκτης τοῦ ὁποίου ἀποδείχθηκε ὁ πρῶν Κορίνθου Μακάριος Νοταράς, ἐντοπίζεται ἡ παρουσία τοῦ τίτλου *Γυμνάσματα Πνευματικά*,² γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Νικόδημου ‘Αγιορείτη (1800), σωστότερα, ἀπὸ τὴ μετάφραση τῶν *Esercizi Spirituali di S. Ignazio Loiola* τοῦ ἱησουίτη Giovanni Pietro Pinamonti.³ Στους δύο πάλι πρῶτους καταλόγους τοῦ 19ου αἰῶνα, στὸν δημοσιευμένο ἤδη ἀπὸ τὸ 1814 κατάλογο ποὺ συντάχθηκε γύρω στὰ 1810-1811 γιὰ λογαριασμό ἐνὸς ἱρλανδοῦ περιηγητῆ, τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo, καὶ στὸν πληρέστερο ὄλων,

1. Οἱ κατάλογοι αὗτοι ἔχουν παρουσιαστεῖ σχολιασμένοι στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο τῆς Πάτμου τὸ 1988, βλ. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι τῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου», στὸν τόμο τῶν πρακτικῶν: *Γ. Μονὴ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου – 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988)*, Ἀθῆνα 1989, σσ. 311-330. Δημοσιεύονται τώρα στὸ Παράρτημα τοῦ πρῶτου τόμου τῆς *Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, Ἀθῆνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σ. 323 κέ., ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ ὑποφαινόμενος μαζί μὲ τὸ βιβλιοθηκᾶριο τῆς Μονῆς διάκονο Χρυσόστομο Γ. Φλωρεντή.

2. *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 328, 333. Ὁ τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: *Γ.Π.*

3. Ὁ ἰταλικὸς τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: *E.S.* Πρῶτος ὑπέδειξε ὡς πηγὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Νικόδημου τὰ *E.S.* τοῦ Pinamonti ὁ M. Viller, «Nicodème l’Hagiorite et ses emprunts à la littérature spirituelle occidentale. Le Combat Spirituel et les Exercices de S. Ignace dans l’Eglise byzantine», *Revue d’Ascétique et de Mystique* 5 (1924) 176. Πβ. Κωνσταντῖνος Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου “Γυμνάσματα Πνευματικά” τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ ‘Αγιορείτου μὲ τὸ “Exercicios Spirituales” τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου de Loyola», *Μακεδονικά* 11 (1971) 171.

τοῦ 1829, τὸν ὀφειλόμενο στὸν πάτριο Ποθητὸ Νικολαΐδῃ, ἡ προηγούμενη ἀναγραφὴ ἔχει πᾶψει νὰ ἐμπεριέχεται, ἔχει ὅμως κάνει τὴν ἐμφάνισή της μιὰ καινούρια: *Πόλεμος Πνευματικός*.⁴ Ἡ τελευταία παρέπεμπε στὸ γνωστό ἐπίσης ἔργο τοῦ Νικολάδῃ, τὸν *Ἀόρατο Πόλεμο* (1796), στὴν παραλλαγμένη δηλαδὴ ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Combattimento Spirituale* τοῦ ἰταλοῦ θεατίνου μοναχοῦ Lorenzo Scupoli.⁵

Τὸ ἀξιοπεριεργὸ τῆς παρουσίας τῶν δύο αὐτῶν τίτλων στοὺς παλαιούς πατριστατοὺς καταλόγους ἔφτανε νὰ προσφέρει τὸ κίνητρο γιὰ παραπέρα διακριβώσεις. Στὸ προστάδιο αὐτῆς τῆς ἔρευνας τὰ πρῶτα συμπεράσματα ἐμοιαζαν αὐταπόδεικτα καὶ ἄφηναν νὰ διαφανεῖ ἓνα βᾶσιμο ἐνδεχόμενο: τὰ δύο κείμενα ἀποκλειόταν νὰ ἦταν ἀντίτυπα τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἑλλήνα μοναχοῦ ὅχι μόνο γιὰ λόγους χρονικῆς διαφορᾶς, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴν περίπτωσιν τῶν Γ.Π., ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους ἀναγόμενους στὴν ἀξιοπιστία τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν. Π.χ. ὁ Π.Π. τῶν καταλόγων δὲν διαφοροποιοῦνταν μόνον ὡς πρὸς τὸν τίτλο ἀπὸ τὸ ἐντυπο τοῦ Νικολάδῃ *Ἀγιορείτῃ*, ἀλλὰ ἐπιπλέον περιγραφόταν ρητὰ σὲ ἓνα ἀπ' αὐτοῦς, τοῦ 1829, ὡς βιβλίον χειρόγραφο καὶ μάλιστα χαρτῶο.⁶ Μὲ δεδομένη, λοιπόν, τὴν ὑπόστασιν τῶν δύο ἔργων, ἡ πιθανότητα νὰ εἶχαν αὐτὰ κάποια σχέση μὲ τὴν ἐκδόσει τοῦ

4. Πατριακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων, ὅ.π., σ. 345, 374. Ὁ τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: Π.Π. Ὁ κατάλογος τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo δημοσιεύτηκε στὸ περιηγητικὸ τοῦ Ed. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. III, Λονδίνον 1814, σ. 7-15.

5. Οἱ τίτλοι στὸ ἐξῆς συντομευμένοι: Α.Π., Π.Π., C.S. Ἡ συσχέτιση τῶν δύο ἔργων ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὸν Ph. Meyer, «Beiträge zur Kenntnis der neueren Geschichte und des gegenwärtigen Zustands der Athosklöster», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 11 (1890) 419-26. Πβ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου "Ἀόρατος Πόλεμος" τοῦ Νικολάδῃ *Ἀγιορείτῃ* μὲ τὸ "Combattimento Spirituale" τοῦ Lorenzo Scupoli», *Μακεδονικά* 10 (1970) 31. Μὲ τὸν πραγματικὸν τίτλο καὶ μνεία τοῦ συγγραφέα του (*Ὁ Πνευματικὸς πόλεμος τοῦ Λαυρεντίου Σκούπολη τοῦ Θεατίνου*) τὸ ἔργο μεταφράστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν καθολικὸν ἱερέα Ἀντώνιο Μαρινέλλῃ καὶ ἐκδόθηκε στὴν Ἑρμούπολιν τὸ 1856, βλ. Μάρκος Φώσκολος, «Συμπλήρωμα στὴς ἐλληνικὰς ἱστορικὰς βιβλιογραφίας (1523-1874)», *Ὁ Ἑραριστὴς* 12 (1975) 49, ἀρ. 41. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περιγραφόμενον, ἄλλο ἀντίτυπὸ τοῦ ἀπόκειται στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς τῶν Ἱησοῦιτῶν στὴν Ἀθήνα.

6. Ἀντίθετα, στὸν Κατάλογο τῶν ἐντύπων (Catalogue of Books) τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo δὲν διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο, ὅπως γίνεται μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς περιεχόμενους ἐκεῖ τίτλους, ἀλλὰ εἶναι διαπιστωμένο ὅτι σ' αὐτὸν ἔχει ἐνταχθεῖ καὶ ἓνας ἀκόμη ἀριθμὸς χαρτῶων χειρογράφων χωρὶς τὴν ἐνδειξὴ MS πὺ συνοδεύει τὴν προηγούμενη ἀναγραφὴς, Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι», ὅ.π., σ. 321.

1796 και τοῦ 1800 δὲν ἔπρεπε καθόλου ν' ἀποκλειστεῖ. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἀνοιγόταν ἕνα νέο κεφάλαιο σὲ μιὰ ὑπόθεση ποὺ δὲν εἶχε ἀπλῶς βιβλιολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ διαπλεκόταν καὶ μὲ ἰδεολογικά ζητήματα. Γιατὶ ἦταν ἐκ τῶν προτέρων ἄγνωστο μὲ ποιοὺ τρόπο ἢ τυχὸν ἐπαλήθευση τῆς ὑποψίας θὰ σηματοδοτοῦσε τὴ θεολογικὴ συζήτηση ποὺ ἐπὶ ἕνα σχεδὸν αἰῶνα διεξάγεται ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ καθολικισμοῦ στὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, ἀκόμη περισσότερο ὅταν ἐπικεντρετο τῆς συζήτησης αὐτῆς εἶναι κυρίως οἱ δύο συγγραφές γιὰ τὶς ὁποῖες μιλάμε ἀκριβῶς τώρα.⁷

Πέντε σημεῖα θὰ χρειαζόταν ἀρχικὰ νὰ φωτιστοῦν πρὶν ἀπὸ τὶς τελικὲς ἀπαντήσεις. Πρῶτο, ποιά ἦταν ἡ τύχη τῶν πατμιακῶν χειρογράφων τοῦ Π.Π. καὶ τῶν Γ.Π. στὰ μεταγενέστερα χρόνια; Δεύτερο, ἐπρόκειτο γιὰ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Seupoli καὶ τοῦ Pinamonti ἀντίστοιχα; Τρίτο, ποῖος ἦταν ὁ μεταφραστής; Τέταρτο, ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση ἀποδεικνύοταν ἄραγε ὁποιαδήποτε ἐξάρτηση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Νικόδημου ἀπὸ τὰ πατμιακὰ χειρόγραφα; Καὶ πέμπτο, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, πῶς τὰ τελευταῖα εἶχαν φτάσει στὰ χέρια τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστό, δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν Πάτμο; Σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία ἐρωτημάτων ἡ ἔρευνα προσπάθησε ν' ἀπαντήσει μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ τεκμηρίωση. Νὰ δοῦμε τὰ πορίσματά της.

1. Ἡ τύχη τῶν πατμιακῶν χειρογράφων

Τὸ χειρόγραφο τῶν Γ.Π., ὅπως εἶπαμε, γιὰ τελευταία φορὰ μνημονεύεται στὸν κατάλογο τοῦ Μακάριου Νοταρᾶ (c. 1793), ἐνῶ τὸ ἀγνοοῦν οἱ παλαιοὶ

7. Ὑστερα ἀπὸ τὶς πρῶτες καίριες προσεγγίσεις τῶν Ph. Meyer (1890) καὶ M. Viller (1924), μιὰ σειρά θεολόγων καὶ ἱστορικῶν, ἐλλήνων καὶ ξένων, συνέχισαν καὶ συνεχίζουν ὡς τὶς μέρες μας νὰ ἀναλύουν ἐρμηνευτικὰ τὸ γεγονὸς τῆς συνάντησης τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη μὲ τὰ ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας. Σπουδαία συμβολὴ σ' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Italo Citterio, *L'orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, Alessandria 1987, ὅπου καὶ ὅλη ἡ ὥς τότε γνωστὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα. Σημειῶνω ἐδῶ μερικὰ νεώτερα κυρίως δημοσιεύματα ποὺ προσεγγίζουν μὲ ἐνδιαφέροντα τρόπο τὰ σχετικὰ ζητήματα: Angelo Amato, *Il sacramento della penitenza nella Teologia greco-ortodossa*, Θεσσαλονίκη [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 38], 1982, σ. 260-261, Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 377 κέ., Kallistos of Diokleia, «The spirituality of the Philokalia», *Sobornost* 13 (1991) 17-18, Χρῆστος Γιανναράς, Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1992, σ. 196 κέ.

κατάλογοι του 19ου αιώνα. Έξάλλου δὲν τὸ περιγράφουν οὔτε ὁ κατάλογος χειρογράφων τοῦ Ἰω. Σακκελίωνα (1890)⁸ οὔτε τὸ «Συμπλήρωμα» τοῦ Δ. Καλλιμάχου (1912-1918).⁹ Ἄρα τὸ χειρόγραφο ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξει κανεὶς καὶ γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Π.Π. Μετὰ τὸ 1829 δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης πουθενὰ οὔτε περιγράφεται στοὺς νεώτερους καταλόγους. Ὡστόσο στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ ἔρευνα στάθηκε πιὸ τυχερή. Τὸ μυστικὸ κρυβόταν στὸ χφ. 561 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης. Στὸν κατάλογο τοῦ Σακκελίωνα τὸ τελευταῖο περιγράφεται ὡς τεῦχος χαρτῶ 4ου σχήματος, συγκείμενο ἀπὸ 132 φύλλα, ἑλλιπὲς καὶ τιτλοφορούμενο *Σύντομος ἐρμηνεία πρὸς βοήθειαν ὁποίου εὐρίσκεται εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του διὰ τὰ ἀποθάνει καλῶς*.¹⁰ Στὴν πραγματικότητά ὁ τίτλος αὐτὸς ἀφορᾷ μονάχα τὰ πρῶτα ἐννέα γραμμμένα φύλλα τοῦ κώδικα· στὸ φ. 15, μετὰ τὴν παρεμβολὴ τριῶν λευκῶν φύλλων, προτάσσεται εὐκρινῶς μιὰ δεύτερη ἐπιγραφή: *Πόλεμος Πνευματικός*. Πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τὸ λανθάνον χειρόγραφο τῶν παλαιότερων καταλόγων. Τί μπορεῖ ἄραγε νὰ εἶχε συμβεῖ ὥστε νὰ πάψει νὰ μνημονεύεται ἡ ὑπαρξὴ του τὰ μεταγενέστερα χρόνια; Τὴν ἀπορία τὴν ἔλυσε καὶ πάλι ἡ αὐτοψία.¹¹ Πραγματικὰ στὴ δερμάτινη ράχη τοῦ κώδικα ἀνιχνεύονται, ἐξίτηλα πλέον, τὰ γράμματα τοῦ τίτλου ὅπως τὸν διέσωσαν οἱ παλαιότεροι κατάλογοι καὶ ὅπως ἀναγράφεται στὸ φ. 15, ἐνῶ ἡ κατάστασή του ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κώδικας ἀνακαίνιστηκε τὸν 19ο αἰώνα. Τότε ἀκριβῶς εἶναι πιθανὸν τὸ κυρίως ἔργο, ὁ Π.Π., νὰ σταχῶθηκε δεύτερο στὴ σειρά, γεγονὸς ποὺ ἔγινε αἰτία νὰ μείνει ἀπαράτηρητο ἀπὸ τοὺς νεώτερους καταλογογράφους. Ἀλλωστε καὶ τὸ πρῶτο κείμενο προσερχόταν ἀπὸ τὸ χέρι ἐπίσης τοῦ γραφέα τοῦ Π.Π., κατὰ σύμπτωση μάλιστα τὰ δύο ἔργα δὲν ἦταν ἄσχετα μεταξὺ τους, ὅπως θὰ γίνεи φανερό στὴ συνέχεια.

8. Ἰω. Σακκελίων, *Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη, ἦτοι Ἀναγραφή τῶν... χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήνα 1890.

9. Δημ. Καλλιμάχος, «Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη Συμπλήρωμα», στοὺς τόμους 10-17 (1912-1918) τοῦ π. Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρος Ἀλεξανδρείας.

10. *Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., σ. 237.

11. Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κειμένου χρησιμοποίησα, ὕστερα ἀπὸ εὐγενικὴ παραχώρηση τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΒΕ/ΕΠΕ κυρίας Χρύσας Μαλτέζου, τὸ mf τῆς συλλογῆς τῶν μικροφωτογραφήσεων τῶν χειρογράφων τῆς Πάτμου τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, βλ. *Ἀρχεῖο μικροταινιῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. 47. Ὅσα ζητήματα ἔχρζαν αὐτοψίας ἀνέλαβε μὲ πολλὴ προθυμία νὰ τὰ διαλευκάνει ὁ βιβλιοθηκάρχης τῆς Μονῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου διάκονος Χρυσόστομος Φλωρεντής. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

2. Τα δεδομένα για τη σχέση τῶν χειρογράφων με τὰ «*Esercizi Spirituali*» τοῦ G. P. Pinamonti καὶ τὸ «*Combattimento Spirituale*» τοῦ L. Scupoli

Γιὰ τὸ χειρόγραφο τῶν Γ.Π., ἐφόσον λαμβάνει ἀκόμη, τὸ μόνο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε εἶναι ὅτι ἡ ταυτωνυμία μετὰ τὸν ἰταλικὸ τίτλο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑποδηλώνει καὶ τὴν ἀντιστοιχία τοῦ περιεχομένου, ἂν καὶ ὁ τίτλος *Esercizi Spirituali* δὲν εἶναι μοναδικὸς στὴν ἰησουϊτικὴ φιλολογία.¹² Παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰ ἐνισχυτικὴ τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς ἔνδειξη, ποὺ ὅμως ἀφορᾷ τὴν σχέση τοῦ χειρογράφου πρὸς τὸ ἔντυπο τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη. Ἀντίθετα, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χειρογράφου τοῦ Π.Π., καθὼς ἐπέτρεπε τὴν ἄμεση σύγκριση μετὰ τὸ πρωτότυπο, διευκόλυνε τὴ συνάγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Πραγματικὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μετὰ πιστὴ μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ κειμένου τοῦ Scupoli.¹³ Μεταφράζονται ὅλα τὰ κεφάλαια, δηλαδὴ καὶ τὰ 66, τοῦ πρώτου μέρους ποὺ περιλαμβάνει τὸ κυρίως κείμενο τοῦ *Combattimento Spirituale* (φφ. 15-115). Ἀπὸ τὶς τέσσερις μικρότερες πραγματεῖες τοῦ δευτέρου μέρους (1. *Aggiunta al Combattimento Spirituale*, 2. *Della pace interiore ovvero Sentiero del Paradiso*, 3. *De' dolori mentali di Cristo nella sua Passione*, 4. *Del modo di consolare, et ajutare gl'Infermi a ben morire*) ὁ μεταφραστὴς κατέγινε μετὰ τρεῖς τελευταῖες. Συγκεκριμένα μετέφρασε καὶ τὰ 15 κεφάλαια τοῦ *Sentiero del Paradiso* (Περὶ τῆς πνευματικῆς εἰρήνης ἢ ὁδὸς τοῦ Παραδείσου, φφ. 116^v-135^v), τρεῖς ἀπὸ τοὺς 8 «νοητοὺς πόνοους» τοῦ *De' dolori mentali di Cristo* (φφ. 135^v-141^v, μετὰ τὸ κείμενο αὐτὸ τελειώνει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ προφανῶς ὑπῆρχε καὶ συνέχεια

12. Ἀναφέρεται π.χ. τὸ ὁμώνυμο ἔργο καὶ ἡ μέθοδος τοῦ Paolo Segneri τοῦ νεώτερου (1673-1713), ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ θάνατο στὴ Μοδῆνα (1720) ἀπὸ τὸν L. A. Muratori καὶ εἶχε διάφορες ἐπανεκδόσεις, βλ. *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 14, 1941, σ. 1775.

13. Μετὰ ἀπὸ ἄκαρπες ἀναζητήσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ βιβλίου τοῦ Scupoli, εἶχα τὴν τύχη νὰ βρεθῇ ἀντίτυπό του στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὴν ἐκδοσὴ Ρώμης τοῦ 1725, ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείεται ν' ἀποτελεσε τὴ βάση τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος τῆς εἶναι: *Combattimento Spirituale del Padre D. Lorenzo Scupoli Chierico Regolare Teatino Parte prima... Roma Presso a Gio: Maria Salvioni Stampator Vaticano MDCCXXV...* Θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν Διευθύντρια τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ κυρία Λουκία Δρούλια ποὺ ἐντόπισε τὴν ἐκδοσὴ καὶ μοῦ μετέφερε τὶς πρώτες πληροφορίες καθὼς καὶ τὴν κυρία Maria Rafailă, προϊσταμένη τμήματος στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὴν εὐγενὴ καλοσύνη της νὰ στείλει στὸ ΚΝΕ φωτοτυπημένο τὸ κείμενο δύο ἔργων τοῦ βιβλίου, τοῦ C.S καὶ τοῦ *Sentiero del Paradiso*.

πού έχει εκπέσει) και, τέλος, πέντε από τα 37 κεφάλαια, σε άτελη μετάφραση, του *Del modo di consolare, et aiutare gl'Infermi a ben morire*. Το τελευταίο δεν είναι άλλο από το κείμενο που στο χφ. 561 είδαμε τη μετάφρασή του να προτάσσεται των υπολοίπων και να έχει δώσει έτσι τον τίτλο του σ' όλοκληρο τον κώδικα: *Σύντομος ερμηνεία προς βοήθειαν όποιου εύρίσκεται εις το τέλος τής ζωής του κτλ.* Είναι σημαντικό εξάλλου να προσθέσουμε ότι στο σημείο τής μετάβασης από το πρώτο στο δεύτερο μέρος (φ. 116^v) ο μεταφραστής μνημονεύει για μοναδική φορά τον συγγραφέα των μεταφραζόμενων κειμένων: *Μέρος βον των έργων των πν(ευμα)τικων του πατρος κυρ. λαυρεντίου σκούπολι συγγραφέως του πν(ευμα)τικοῦ πολέμου.* 'Η διατύπωση αντιστοιχεί με ακρίβεια σχεδόν στον τίτλο του πρωτοτύπου: *Dell' opere spirituali del Padre D. Lorenzo Scupoli Chierico Regolare Teatino Parte seconda.*

3. 'Ο γραφέας και μεταφραστής του «Πολέμου Πνευματικού»

“Αν στον κατάλογο χειρογράφων τής Πατριαρχής Βιβλιοθήκης ή περιγραφή του κώδικα έλέγχεται για βασικές ελλείψεις, ή ταύτιση του άνώνυμου γραφέα — τώρα μπορούμε να λέμε και μεταφραστή — του κειμένου τεκμηριώνεται εκεί άδιαμφισβήτητα: ό γραφικός χαρακτήρας είναι πανομοιότυπος με αυτόν που εμφανίζεται σε άλλα έπωνυμα χειρόγραφα ενός λογίου του 18ου αιώνα, του Έμμανουήλ (ή Μανουήλ) Ρωμανίτη.¹⁴ Κρητικής καταγωγής (με το πατριδωνυμικό «Κρής» συμπλήρωνε πάντα το οικογενειακό του όταν υπέγραφε ως λόγιος: μεταφραστής, κήτορας βιβλίων κτλ.) και με σπουδές από τις οποίες απέκτησε γερή έλληνομάθεια και ιταλομάθεια,¹⁵ ό Έμμανουήλ Ρωμανίτης φαίνεται πώς είχε εγκατασταθεί στην

14. 'Η ταύτιση από τον 'Ιω. Σακκελίωνα γίνεται με βάση τον γραφικό χαρακτήρα των χειρογράφων 560, 562 και 563, όχι όμως σε αντιπαράβολή και με τα χειρόγραφα 296, 297 και 564 που είναι επίσης ιδιόχειρα του Ρωμανίτη, όπως υπέδειξε ό 'Αθ. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχών κωδίκων*, 'Αθήνα 1968 (βλ. γι' αυτόν παρακάτω).

15. "Όσα βιογραφικά στοιχεία παρατίθενται εδώ για τον Ρωμανίτη προέρχονται από μια πρώτη έρευνα των πηγών. Οί ως τώρα δημοσιευμένες γι' αυτόν πληροφορίες περιορίζονται αποκλειστικά στα βιβλιογραφικά των εκδόσεών του, βλ. Α. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Α', 1854, σ. 69, 252, Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σ. 600, Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, 1872, σ. 287, 455, Μ. Γεδεών, π. 'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια 36 [=40], 1916, σ. 86, Ν. Κ. Χ. Κωστής, π. *Σμυρναϊκά 'Ανάλεκτα*, Α' (1906) 89, σημ. 1 (προσθέτει ότι ήταν Καγκελλάριος τής Πάτμου και ζούσε το 1729). Τί είδους σπουδές έκανε και πού παραμένει ζητούμενο. Το όνομά του δεν αναγράφεται σε κανέναν από τους γνωστούς καταλόγους έλλήνων σπουδαστών του

Πάτμο τουλάχιστον από τις αρχές του 18ου αιώνα, αφού από το 1717 τον βρίσκουμε να ασκεί καθήκοντα δημόσιου «καντζελαρίου», δηλαδή γραμματέα της Κοινότητας της Πάτμου.¹⁶ Το αξίωμα αυτό το κατείχε, όπως εξάγεται από τα έγγραφα του 'Αρχείου της Κοινότητας, επί σαράντα περίπου χρόνια. Μετά το 1758 το όνομά του παύει να αναγράφεται στις διάφορες δικαιοπραξίες, ενώ από το 1762 υπογράφει ως «καζιλέριος» ο Μανουήλ Ιερεύς Νεοτάρης.¹⁷ Πρέπει, λοιπόν, να αποσύρθηκε ή ακόμη και να πέθανε στο ενδιάμεσο διάστημα. Δεν υπάρχει σαφής ένδειξη ότι ανήκε στις τάξεις του κλήρου, μολοντί τα λόγια ενδιαφέροντά του, όπως θα δούμε, προσδίδουν άνθρωπο με εκκλησιαστική ανατροφή,¹⁸ και πάντως δεν φαίνε-

Κολλεγίου του άγ. 'Αθανασίου της Ρώμης και των άλλων ιταλικών πανεπιστημίων. Το πιθανότερο είναι ότι τα ιταλικά τα έμαθε στην Κρήτη. Στα 1730 φέρεται ως μαθητής του Μακάριου Καλογερᾶ στην Πατμιάδα, όπου συγγράφει επιστολικό γύμνασμα στην αρχαία γλώσσα ἐγκωμιαστικό του Νεόφυτου Μαυρομαμάτη που επισκέφθηκε τότε την Πάτμο, βλ. Ναυκράτιος Τσουλιανάκης, «Ο μητροπολίτης 'Αρτης Νεόφυτος Μαυρομαμάτης και αι σχέσεις του προς το κατά Πάτμον φροντιστήριον Μακαρίου Καλογερᾶ», *Κληρονομία* 9 (1977) 125. 'Ωστόσο, σύμφωνα τουλάχιστο με όσα γνωρίζουμε για την παραμονή και τη δράση του στην Πάτμο, δεν φαίνεται λογικό να διέτελεσε μαθητής στα 1730. 'Η ἀρχαιομαθειά του πάντως επιβεβαιώνεται και από άλλου: μεταφράζει αρχαία κείμενα (βλ. παρακάτω), έχει στη βιβλιοθήκη του εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων μία από τις οποίες σώζεται σήμερα στη βιβλιοθήκη της Πάτμου, τα 'Ηθικά Νικομάχεια του 'Αριστοτέλη, Λέυντεν 1607, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων*, ζ.π., άρ. 205, σ. 71 (σώζεται επίσης και ένα εκκλησιαστικό βιβλίο, *Λειτουργίαι*, Παρίσι 1560, δ.π. άρ. 127, σ. 47. Και τα δύο πέρασαν στην κατοχή του σχολάρχη της Πατμιάδας Βασιλείου Κουταληνού, 1740-1769).

16. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος — Διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό 'Αρχείο Ι. Μονής 'Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, 'Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό 'Ιδρυμα ΕΤΒΑ, 1990, άρ. εγγράφου 71, σ. 52. Στον τόμο δημοσιεύεται και μια σειρά ακόμη εγγράφων, συνταγμένων και υπογραφόμενων από τον Ρωμανίτη, ως «καντζελάριο» της Κοινότητας, από ένα μεγαλύτερο αριθμό που απόκειται στους φακέλους 2 και 3 του Νεοελληνικού 'Αρχείου της Μονής. Να σημειωθεί ότι η Μονή είχε δικό της «καντζελάριο».

17. 'Η τελευταία δικαιοπραξία που υπογράφει ο Ρωμανίτης είναι της 5 Μαρτίου 1758 και ή πρώτη με την υπογραφή του Μανουήλ Νεοτάρη της 3 Νοεμβρίου 1762, Νεοελληνικό 'Αρχείο, φάκ. 3 (1751-1800). Για την εντόπιση των χρονικών ορίων έρευνήσα το φωτογραφημένο στην ταινιοθήκη του ΚΝΕ/ΕΙΕ υλικό, mf. 11, Πάτμος 1961, βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «'Αρχείο Μονής 'Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (ταξινόμηση και φωτογράφιση)», 'Ο 'Εραμιστής 3 (1965) 146 και Τ. Ε. Σκληβερίτης, «Κατάλογος Μικροταινιοθήκης», *Τετράδια 'Εργασίας* ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1 (1982) 22.

18. 'Απ' όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, πουθενά στα δημόσια ή ιδιωτικά έγγραφα που συνέταξε ως γραμματέας της Κοινότητας Πάτμου, καθώς επίσης σε κανένα από

ται να ήταν αδελφός της Μονής του αγίου Ιωάννου άφοῦ ὁ θάνατός του ἔμεινε ἀκαταχώρητος στὸ «Βραβεῖον» της.¹⁹

Στὰ χρόνια τῆς διαμονῆς του στὴν Πάτμο, παρὰ ἄλλα μὲ τις κοινοτικές ἀσχολίες του, ἐπιδόθηκε σὲ μιὰ συγγραφικὴ δραστηριότητα τῆς ὁποίας γνωρίζουμε καλὰ μόνο τὴ μία πλευρά, τὴ μεταφραστική. Οἱ μεταφράσεις του ἔχουν γίνεῖ ἀποκλειστικά ἀπὸ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά «εἰς τὴν ἀπλὴν φράσιν τῶν Ρωμαίων» — γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε δική του διατύπωση²⁰ — καὶ ἀπὸ αὐτὲς στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία εἶναι γνωστὲς μονάχα δύο, ὅσες δηλαδὴ εἶδαν τότε τὸ φῶς τῆς δημοσίευστάς, Ὁ Μετανοῶν διδασκόμενος καὶ Ὁ Πνευματικὸς διδασκόμενος, ἐκδόσεις τῆς Βενετίας (Ν. Γλυκῆς) τοῦ 1742.²¹ Ὁ ἴδιος ἀποσιωπᾷ τὸν συγγραφέα τους, πρόκειται ὅμως γιὰ τὸν πολυγραφώτατο καὶ πολυεκδομένο στὴν ἐποχὴ

τὰ ἐκδομένα ἢ ἀνέκδοτα βιβλία του καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματά του δὲν δηλώνεται ὡς ἱερωμένος.

19. Ἀντίθετα δύο ἄλλοι πάτμιοι λόγιοι τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ. μὲ τὸ ἐπώνυμο «Ρωμανίτης» καὶ τὸ παρωνύμιο «Σγουρομαλλινός» ἢ «Σγουρομαλλινός», οἱ Νικηφόρος καὶ Κύριλλος (προφανῶς αὐτάδελφοι, ἀλλὰ μὲ ἀδιευκρίνιστὴ τὴ συγγένειά τους ὡς πρὸς τὸν Μανουῆλ) ἦταν ἱερομόναχοι καὶ ὁ θάνατός τους μνημονεύεται στὸ «Βραβεῖον» τῆς Μονῆς, βλ. Διάκ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντῆς, *Βραβεῖον τῆς ἱερᾶς Μονῆς ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σ. 81, 103. Ὁ Νικηφόρος εἶναι κτητορὰς τοῦ κώδικα 52 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ποὺ περιέχει τρεῖς μεταφράσεις τοῦ Έμμ. Ρωμανίτη, βλ. σημ. 27, καὶ ὁ Κύριλλος χρημάτισε ὑποδιδάσκαλος τῆς Πατμιᾶς καὶ σχολάρχης μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παΐσιου Καραπατᾶ (1817), Μ. Η. Μαλανδράκης, *Ἡ Πατμιάς σχολή*, Ἀθήνα 1911, σ. 30 καὶ ἄλλοι. Στὴν περίπτωσή τοῦ τελευταίου φαίνεται ὅτι τὸ παρωνύμιο ἐπιγράφησε τοῦ ἐπώνυμου (ἔμεινε γνωστὸς ὡς Κύριλλος Σγουρομαλλινός), ἀλλὰ ἕνα βιβλιογραφικὸ σημείωμά του σὲ μαθηματικὴ τῆς περιόδου τῶν σπουδῶν του στὴ σχολὴ τῆς Πάτμου ἐπιβεβαιώνει τὸ πραγματικὸ του ὄνομα: «Εἴληφε τέλος χειρὶ τε τοῦ Κυρίλλου τοῦ καὶ Πατμίου τὴν κλησιν Ρωμανίτου», Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης-Ἀρκάδιος ἱεροδ. Βατοπεδινός, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Παρίσι 1924, χφ. 225, πβ. Ν. Α. Φορρόπουλος, «Δανιὴλ Κερκαμεύς, ὁ διδάσκαλος καὶ σχολάρχης τῆς Πατμιᾶς σχολῆς», ἀνάτ. ἀπὸ τὸν τ. Ζ' τῶν *Δωδεκανησιακῶν Χρονικῶν*, Ἀθήνα 1979, σ. 33.

20. *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., χφ. 560 (ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς περιεχόμενης μετάφρασης).

21. E. Legrand, *B.H.*, 18ος αἰ. I, Παρίσι 1918, ἀρ. 292, σ. 296-98. Ἀναδημοσιεύεται ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τοῦ *M.A.* καὶ ἡ ἀφιέρωσή τοῦ Γλυκῆ στὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, ὅπου ἡ πληροφορία ὅτι γιὰ τὸ τύπωμα τῆς μετάφρασης ἐνδιαφέρθηκε ἄμεσα ὁ Ἰωάννης Μαρσελίνης, «ἀνὴρ τίμιος καὶ σεβάσμιος» («ἐντιμώτατον ἄρχοντα» τὸν ἀποκαλεῖ στὴν ἀφιέρωσή τοῦ *H.A.*), ποὺ τοῦ ἐγχειρίσει τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων στὴν Κωνσταντινούπολη. Δὲν διαθέτω ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτό, προφανῶς ἰταλικῆς ἐθνικότητάς, πολὺ περισσότερο γιὰ τις σχέσεις του μὲ τὸν Ρωμανίτη.

του ιησουίτη ιεροκήρυκα Paolo Segneri,²² που δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸν ποιμαντικὸ καὶ κηρυκτικὸ λόγος καὶ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα.²³ Σ' αὐτὸν θὰ ἔστρεφε κατεξοχὴν τὴν προτίμησή του ὁ Ρωμανίτης καὶ θὰ μετέφραζε στὰ ἑλληνικὰ τὰ κυριότερα ἔργα του. Ἀπὸ τίς ἔντεκα μεταφράσεις του, δημοσιευμένες καὶ ἀνέκδοτες, ὅσες σώζονται σήμερα στὴν Πάτμο καὶ ἀλλοῦ, οἱ πέντε ἀφοροῦν συγγράμματα τοῦ Segneri ἢ ἀποδιδόμενα στὸν Segneri: Ὁ Μετανοῶν διδασκόμενος (*Il Penitente istruito*), Ὁ Πνευματικὸς διδασκόμενος (*Il Confessore istruito*),²⁴ Ὁ ἀναπολόγητος δόσιςτος (*L'incredulo senza scusa*),²⁵ Τὸ μάνα τῆς ψυχῆς (*La*

22. Ἀπὸ τὸν Legrand (καὶ τοὺς ἐκδότες τῶν τόμων τῆς *B.H.* τοῦ 18ου αἰ. L. Petit καὶ H. Pernot) δὲν ταυτίστηκε ὁ συγγραφέας τῶν πρωτοτύπων, ὅπως ναρίτερα δὲν εἶχε ταυτιστεῖ ἀπὸ τοὺς ἑλληνες βιβλιογράφους τοῦ 19ου αἰ., βλ. σημ. 15. Ὁ πρῶτος ὥστόσο που ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Βρετὸ (1854) θὰ συσχέτιζε, 22 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τῆς *B.H.* τοῦ 18ου αἰ., τίς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη μὲ τὰ ἔργα τοῦ Segneri *Il Penitente istruito* καὶ *Il Confessore istruito* ἦταν ὁ Carlos Sommervogel, ὁ συντάκτης τῆς *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, βλ. τὸν τόμο 7 τῆς σειρᾶς (1896), στήλη 1058 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Louvain 1960). Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ταύτιση διέφυγε τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλου ὥστε νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὸ σημαντικὸ ἔργο του *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Τόμος πρῶτος. Ἀλφαριθμητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα [Παραγματεῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 48] 1984, ἀρ. 4271 καὶ 4888.

23. Βλ. πρόχειρα Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1752. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1982, σ. 197, 213-214, καὶ ἐδῶ τὴ σημ. 57.

24. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σώζονται καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ρωμανίτη, ἀρ. 563 (ἔτος γραφῆς 1725) καὶ 562 ἀντίστοιχα, ἡ πρώτη προφανῶς μορφή τῶν μεταφράσεων, ἀφοῦ αὐτὲς παρουσιάζουν διαφορὰς ἀπὸ τὰ τυπωμένα κείμενα. Ὁ Ἰω. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., σ. 237, δὲν προβαίνει στὸν συσχετισμὸ χειρογράφων καὶ ἐντύπων, παράλειψη ποὺ ἀποκατέστησε ὁ Ἀθ. Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθήνα 1968, ἀρ. 124 καὶ 123, σ. 58. Καὶ οἱ δύο τίτλοι περιέχονται στὸν κατάλογο τοῦ 1769, ἐνῶ στὸν ἑλλιπῆ, λόγω ἐκπτώσεως τῶν φύλλων, κατάλογο τοῦ Μακάριου Νοταρᾶ (c. 1793) μόνον ὁ Πνευματικὸς διδασκόμενος, βλ. *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 331, 336. Στὸν κατάλογο τοῦ 1829 ὁ Π.Δ. περιγράφεται ὡς ἐντυπο, ὁ.π., σ. 361. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ τμήμα τοῦ τελευταίου καταλόγου μὲ τίς ἀναγραφὰς τῶν ξενόγλωσσων βιβλίων συναντᾶται κανεῖς τοὺς τίτλους διάφορων ἔργων τοῦ Segneri, ὅπως Χριστιανὸς διδασκόμενος (*Il Cristiano istruito*), Δημηγορίαι ἐκκλησιαστικαὶ (*Quaresimale*) κ.ἄ., ὁ.π., σ. 391. Σήμερα σώζεται μόνον ἓνα ἀκέφαλο ἀντίτυπο τῶν *Quaresimale* (18ος αἰ.), ὁ.π., ἀρ. 938, σ. 313.

25. Ἰω. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, ἀρ. 297, σ. 150, αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἔτος γραφῆς 1720. Πρώτη ταύτιση τοῦ γραφέα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Δ. Κομίνη, ὁ.π., ἀρ. 120, σ. 57. Τὸ χειρόγραφο ἐμφανίζεται ἐπίσης στὸν κατάλογο τοῦ 1769, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 327.

manna dell'anima),²⁶ Ἡ ἀληθινὴ σοφία (*La vera sapienza*), ἔργο στὴν πραγματικότητα τοῦ G. P. Pinamonti, τοῦ συγγραφέα τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν*, συνεργάτη τοῦ Segneri στὴν ἱεραποστολικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση, στὴν ἐργογραφία τοῦ ὁποίου ἀναφέρονται, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ οἱ πραγματεῖες *Il cuor contrito* καὶ *L'Inferno aperto al Cristiano perche non n'entri*, μεταφρασμένες ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ρωμανίτη: Ἡ καρδιά συντετριμμένη, Ὁ Ἄδης ἀνεωγμένος εἰς τὸν Χριστιανὸν διὰ τὸ μὴ εἰσελθῆναι.²⁷ Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὸ χαμένο χειρόγραφο τῶν Γ.Π. βγῆκε ἀπὸ τὸ μεταφραστικὸ ἐργαστήρι τοῦ κρητοπάτμιου λογίου; Ὅλα, κατὰ τὰ φαινόμενα, πρὸς τὰ ἐκεῖ συγκλίνουν. Ὡς πρὸς τὴν ὑπόλοιπη μεταφραστικὴ παραγω-

26. Α. Παπαδόπουλος-Κερμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Πετροῦπολη 1899, ἀρ. 413, σ. 391 (σήμερα στὴν Ε.Β.Ε.). Πβ. Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα, Λιψία 1871, σ. 101. Στὸ χειρόγραφο, αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἀναγράφεται ὡς χρονολογία περάτως τῆς τοῦ 1753.

27. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς. Α' Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομνημον* 3(1906) 114, ἀρ. 52. Κτῆτορες τοῦ αὐτογράφου κώδικα, ὁ ὁποῖος περιέχει καὶ τὶς τρεῖς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, ἐμφανίζονται ἀρχικὰ ὁ ἱερομ. Νικηφόρος Ρωμανίτης, ὁ.π., σ. 115, καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ Μ. Γεδεών, ποὺ πιθανολογεῖ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Πατριάρχης, π. Σωτήρ 1 (1877-78) 59. Γιὰ τὴν πατρότητα τῆς *Vera sapienza*, βλ. Carlos Sommervogel, ὁ.π., τ. 6, στῆλες 763-64. Τῆς *Vera sapienza* καὶ τοῦ *Inferno aperto al Cristiano* γνωρίζουμε ἐπίσης μεταφράσεις τυπωμένες στὰ φραγκοχιώτικα τὸ 1791 καὶ 1763 ἀντίστοιχα με ἀναφορὰ στὸν Pinamonti ὡς συγγραφέα ἀλλὰ χωρὶς ὄνομα μεταφραστῆ, A. Dallegio, «Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 9 (1961) 415, 417, ἀρ. 8 καὶ 12, πβ. Λαδὰς-Χατζηδημιός, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 45, σ. 101. Γιὰ τὸν μεταφραστὴ, τὸν P. Ant. Gagliardi, βλ. C. Sommervogel, ὁ.π., τ. 4, στ. 1099 καὶ τ. 6, στ. 765, καὶ τὴ μελέτη τοῦ Μάρκου Φώσκολου, «"Τὰ φραγκοχιώτικα βιβλία": Παράγοντας τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῶν καθολικῶν κοινοτήτων Κυκλάδων», στὸν τόμο *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες* [Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου ΚΝΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1982, σ. 220, 228. Μιὰ ἄλλη ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς *Vera sapienza* εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1718 στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν κερκυραῖο γιατρὸ Πέτρο Κασσιμάτη χωρὶς μνεῖα τοῦ συγγραφέα καὶ με τίτλο: *Στόχασες ὠφελιμότητες διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ* κτλ., δηλαδὴ τὸν ἐπεξηγηματικὸ ὑπότιτλο τοῦ ἔργου (*Considerazioni utilissime all'acquisto del santo timor di Dio* κλπ.). Ἡ ἀναγραφόμενη στὸν τίτλο πληροφορία «συλλεγμέναις καὶ διορθωμέναις, ἐπιμελεῖται...» ὑποδῆλωνε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ πρωτότυπη συγγραφή, Legrand, *B.H.*, 18ος αἰ., I, ἀρ. 121, σ. 151, ὅπου ὁμοῦς δὲν γίνεται συσχέτιση με τὸ κείμενο τοῦ Pinamonti, παρόμοια καὶ στὸν Θ. Παπαδόπουλο, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ.π., ἀρ. 3051.

γή, αυτή περιλαμβάνει μιάν απόδοση του *De imitatione Christi* του Thomas a Kempis (*Νουθεσίαι ὠφέλιμοι εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν*)²⁸ καὶ τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* ἐνὸς ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν ἰταλοῦ συγγραφέα τοῦ 17ου αἰῶνα,²⁹ μιὰ «μεταγλώττιση» ἐνὸς ἰταλικοῦ ἐγχειριδίου *Περὶ τῆς τέχνης τῶν ἐπιστολῶν*³⁰ καί, βέβαια τῇ μετάφραση τῶν πραγματειῶν τοῦ L. Scupoli. Τέλος, καταρτισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο πρωτότυπο γνωρίζουμε ἕνα ἀνέκδοτο *Ἐκλόγιον ἀποφθεγμάτων καὶ γνωμῶν καὶ ὑποθηκῶν βασιλέων, στρατηγῶν, φιλοσόφων τε καὶ ρητόρων* σωζόμενο στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου.³¹

4. Ἡ ἐξάρτηση τῶν «Γυμνασμάτων Πνευματικῶν» καὶ τοῦ «Ἀόρατου Πολέμου» τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου

Ἡ περίπτωση τῶν Γ.Π. δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολοῦσε ἐδῶ ἂν δὲν βρισκόταν στὸ κέντρο μιᾶς μαρτυρίας, σύγχρονης τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, ποὺ δὲν

28. Ἰω. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, ἀρ. 564, σ. 238, Ἀθ. Δ. Κομίνης, ὁ.π., ἀρ. 123, σ. 58. Αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἔτος γραφῆς 1724. Πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ μετάφραση σὲ σχέση μετὰ τις γνωστὲς τυπωμένες κατὰ τὸν 18ο αἰ. μεταφράσεις τῆς *Μιμήσεως Χριστοῦ*.

29. Ἰω. Σακκελίων, ὁ.π., ἀρ. 296, σ. 150. Αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη (ἐκτὸς τοῦ εὐρετηρίου), ἔτος γραφῆς 1718. Πρώτη ταύτιση τοῦ γραφέα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Δ. Κομίνη, ὁ.π., ἀρ. 117, σ. 56. Ἡ παρουσία τοῦ χειρογράφου ἐντοπίζεται καὶ στοὺς πατμιακοὺς καταλόγους τοῦ 1769 καὶ 1793, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 326, 335. Στὸν κατάλογο τοῦ 1829 περιγράφεται ὡς ἔντυπο, ὁ.π., σ. 358· πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν μετάφραση τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* (*Filosofia morale*) τοῦ L. A. Muratori ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, ἔκδοση Βενετίας 1761, ἔργου ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ χφ. 296 τῆς Πάτμου. Στὸ τελευταῖο θὰ ἐπανέλθουμε καὶ παρακάτω.

30. Ἰω. Σακκελίων, ὁ.π., ἀρ. 560, σ. 237. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο. Στὸ πρῶτο φύλλο ἀναγράφεται ὡς χορηγὸς τῆς δαπάνης τῆς ἀντιγραφῆς κάποιος «Βασίλειος», ποὺ πρέπει, νομίζω, νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν Βασίλειο Κουταληνό, τὸ σχολάρχῃ τῆς Πατμιάδας, στὴν κατοχὴ τοῦ ὁποῖου πέρασαν καὶ ἄλλα βιβλία τῆς συλλογῆς τοῦ Ρωμανίτη, βλ. σημ. 15. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι σ' αὐτὸν ἀνήκαν καὶ ὅσα χειρόγραφα τοῦ Ρωμανίτη ἐντοπίζονται στὸν κατάλογο τοῦ 1769, δηλ. στὴν ἀπογραφή τῶν βιβλίων τῆς Πατμιάδας ποὺ ἔγινε ἐπὶ σχολαρχίας του ἐξαίτιας τῆς δικῆς του διαχείρισης τῶν οικονομικῶν καὶ τῆς βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι τῶν ἐντύπων», ὁ.π., σ. 313-316. Στὸ χφ. 702, «Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων», αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, διασώζεται ἀνολοκλήρωτο τὸ κείμενο μιᾶς πρωτότυπης, ὅπως φαίνεται, σύνθεσης τοῦ κρητοπάτμιου λογίου, Ἰω. Σακκελίων, ὁ.π., σ. 273.

31. Ἰω. Σακκελίων, ὁ.π., ἀρ. 653, σ. 259. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο.

ἔχει ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη ἀπὸ τοὺς μελετητές. Ἀναφέρομαι στὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοδώρητου Λαυριώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, γνωστοῦ ἀντίπαλου τοῦ κινήματος τῶν κολλυβάδων,³² ὅτι ἡ ἐκδοσις τῶν *Γ.Π.* ἔγινε μὲ βάσιν κάποια ἀνώνυμη χειρόγραφη μετάφραση ποὺ ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Νικόδημου: «Τοῦτο μετέφρασεν εἰς τὴν ἡμετέραν διάλεκτον ἀνώνυμός τις, ὅπερ εὐρὼν ὁ Νικόδημος, προσθέσας καὶ αὐτὸς ὅσα ἔδοξεν αὐτῷ περὶ ἀνατροφῆς τοῦ Κυρίου, ἐξέδωκεν εἰς τύπον».³³ Οἱ μελετητές ἀρκοῦνται νὰ ἀμφισβητήσουν γενικὰ τὴν πνευματικὴ κατάρτιση καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ Θεοδώρητου,³⁴ ἐνῶ ἀφήνουν ἀσχολίαστη τὴ συγκεκριμένη ἐκδοχὴ ποὺ ἐκεῖνος ὑποστηρίζει γιὰ τὴν προϊστορίαν τῆς δημοσίευσης τοῦ ἔργου. Γνωρίζοντας τώρα πᾶς ὅτι μιὰ τέτοια μετάφρασις τῶν *Γ.Π.* εἶχε φιλοτεχνηθεῖ καὶ σωζόταν στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν τοῦ 1800, καὶ ἀκόμη ὅτι δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ ἦταν ἀνώνυμη, ὅπως τόσες ἄλλες ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη —ἀνωνυμία ποὺ ἀφορᾷ ὅχι μόνον τὸν μεταφραστὴ ἀλλὰ συχνότατα καὶ τὸν συγγραφέα τῶν πρωτοτύπων—, διακαίουμαστε νὰ θεωρήσουμε ἀξιόπιστη τὴ μαρτυρίαν τοῦ Θεοδώρητου καὶ νὰ ταυτίσουμε τὸ ὑποκρυπτόμενον στὴ διατύπωσίν του χειρόγραφον μὲ τὸ πατριμιακόν. Θὰ ἔχουμε ἔτσι ἐξηγήσει τὴ σιωπηρὴν, ἔστω, ἄρνησιν τοῦ Νικόδημου νὰ σφετεριστεῖ τὴν ιδιότητά τοῦ μεταφραστῆ τοῦ ἔργου: πούθενά

32. Α. Βρανούσης, «Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραΐ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965/66) 257, σημ., ὅπου σημαντικὲς ἱστορικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους ἀντικολλυβάδες. Νεώτερη βιβλιογραφία βλ. στό: Θεοδώρητον ἱερομονάχου ἀγιορείτου (ἐπιμ.), *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Ἀήλωσις τῆς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει ταραχῶν Ἀληθείας (Ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων)*, Ἀθήνα 1988.

33. Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων», *Θεολογία* 16 (1938) 351. Πβ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Γυμνάσματα Πνευματικά»», *δ.π.*, σ. 170 (ἀναδημοσιεύεται ὁλόκληρο τὸ κείμενον τοῦ Θεοδώρητου). Ἡ πληροφορία τοῦ καθ. Κ. Κ. Παπουλίδη, ὅτι ἀπὸ τὸ 1704 κυκλοφοροῦσε, δημοσιευμένη στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν G. P. Pinamonti, μιὰ «πολὺ γνωστὴ» ἐλληνικὴ μετάφρασις τῶν *Γ.Π.* (σημ. προφανῶς σὲ φραγκοχωιώτικῃ γραφῇ) δὲν ἐπιβεβαιώνεται βιβλιογραφικὰ, βλ. *Nicodème l'Hagiorite (1749-1809)*, Ἀθήνα 1967, σ. 94. Δὲν μπόρεσα ἐπίσης νὰ ἐξακριβώσω ἂν εἶχε ἀνακινήσει παρόμοιον θέμα καὶ γιὰ τὸν Α.Π., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του 1749-1809*, Ἀθήνα 1959, σ. 190.

34. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια», *δ.π.*, σ. 169-170. Τὸ ὅτι ὅμως δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τυχαῖο λόγιον, τὸ μαρτυροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γι' αὐτόν, βλ. σημ. 32.

στην έκδοση δεν αναφέρει ότι το μετέφρασε ο ίδιος, πολύ περισσότερο ότι αυτός είναι ο συγγραφέας του.³⁵

Τώρα, μέσα από ποιό δρόμο του κοινοποιήθηκε το χειρόγραφο, μια και δεν γνωρίζουμε κανένα ταξίδι του στο νησί της 'Αποκαλύψεως, είναι θέμα που θα μās απασχολήσει παρακάτω σε συσχετισμό και με το δεύτερο από τα συζητούμενα έργα, τον Α.Π. Για κάποιους επίσης ιδιάζοντες γλωσσικούς τύπους που απαντούν στα κείμενα των Γ.Π. και των άλλων μεταφράσεων του Ρωμανίτη, ή παρουσία των όποιων θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση για κοινή πατρότητα όλων αυτών των έργων, θα γίνει λόγος μετά τη συγκριτική εξέταση του χειρογράφου του Π.Π. με την έκδοση του Α.Π. (1796).

Να το πούμε από την αρχή. 'Ο παράλληλος έλεγχος της χειρόγραφης και της έντυπης μετάφρασης απέδειξε, χωρίς καμιά αμφιβολία, την άμεση και απόλυτη εξάρτηση της δεύτερης από την πρώτη. Πριν απ' όλα να θυμηθούμε ότι ο Α.Π. από τα πέντε έργα της Ιταλικής έκδοσης περιέχει μεταφρασμένα υπό έναίιο τίτλο μονάχα τα δύο, το *Combattimento Spirituale* και το *Sentiero del Paradiso*,³⁶ αυτά δηλαδή που στο χειρόγραφο της Πάτμου συγκροτούσαν τον βασικό κορμό του και ήταν τα μόνα που σώζονταν σε ολοκληρωμένη μορφή. Να ήταν άραγε τυχαίο το γεγονός; 'Υστερα, ο μελετητής του χειρογράφου του Π.Π. διαπιστώνει ότι κάποιος τρίτος είχε εγκύψει παλιά στην ανάγνωση του κειμένου και είχε αποτυπώσει τα ίχνη του στα περιθώρια των σελίδων. Το αφρόντιστο και ένιοτε βιαστικό γράψιμο του μεταφραστή (πρόκειται σαφώς για μια μεταφραστική δοκιμή σε πρώτο στάδιο) το καθιστά συχνά δυσανάγνωστο, ενώ άλλες φορές συμβάλλει σ' αυτό ή φθορά όρισμένων τμημάτων του γραμμένου χαρ-

35. 'Αντίθετα, όρισμένα σχόλια του ύποσημειωμένα στο κείμενο των Γ.Π. άφηναν να ύπονοηθεί ότι δεν του άνηκε ή πατρότητά τους. 'Αναφέρομαι στις έπαινετικές κρίσεις του για όρισμένες συγγραφικές άρετές του βιβλίου, τις όποιες άσφαλώς θα άπέφευγε να δημοσιεύσει αν άφορούσαν δικά του συγγραφικά έπιτεύγματα. «'Ορα, άγαπητέ, πόσον άρίστη είναι ή τάξις και μέθοδος όπου μεταχειρίζεται το βιβλίον του-το» ύποσημειώνει στη σ. 6. Πβ. ένδεικτικά και τις σ. 47, σημ. 1, 64, σημ. 1 και σ. 11 του Προλόγου (το σχετικό άπόσπασμα βλ. έδω σ. 129).

36. 'Εχει ήδη παρατηρηθεί ότι ο Νικόδημος, ενώ κράτησε τη διαίρεση πρώτου και δεύτερου μέρους, κατάργησε τον τίτλο του δεύτερου και την κεφαλαιοποίηση του πρωτοτύπου μεταθέτοντας όρισμένα κεφάλαια από το ένα μέρος στο άλλο. 'Ετσι το πρώτο μέρος, αντί για 66, στην έκδοση του Α.Π. άπαρτίζεται από 53 κεφάλαια και το δεύτερο αντίστοιχα από 27 αντί για 15. Λεπτομερή συγκριτικά στοιχεία βλ. στο Κ. Κ. Παπουλίδης, «'Η συγγένεια του βιβλίου "'Αόρατος Πόλεμος'"», ό.π., σ. 27-30.

τιού. Ὁ ἄγνωστος χρήστης σὲ τέτοια ἀκριβῶς σημεῖα ἀναγνωστικῆς δυσκολίας ἐρχόταν νὰ δηλώσει τὴν παρουσία του: προσπαθοῦσε ν' ἀποκρυπτογραφῇ, σημειώνοντάς την στὸ περιθώριο, ὅποια λέξη τὸν προβλημάτιζε, κάποτε μάλιστα μὲ ἐμφανῆ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναγνώσῃς του, καὶ σὲ μιὰ περίπτωση θεώρησε ἀναγκαῖο ν' ἀποσαφηνίσει νοηματικὰ τὸ περιεχόμενο μιᾶς παραγράφου.³⁷ Χωρὶς ἄλλο ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάποιον πεπαιδευμένο μοναχὸ τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ διάβαζε τὸ χειρόγραφο ὅχι ἀπλῶς γιὰ δική του πνευματικὴ ἐντρυφήση καὶ οἰκοδομή, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ εἶτε νὰ τὸ ἀξιοποιήσῃ ἐνδεχομένως ὁ ἴδιος ἀργότερα εἶτε νὰ προλαίανει τὸ ἔδαφος γιὰ κάποιον ἐπόμενο ἀναγνώστη ἢ ἀντιγραφέα τοῦ κειμένου.³⁸ Ἄν ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, ὅπως πιστεύω, ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς κρίκους αὐτῆς τῆς διαδικασίας, παίρνοντας στὴν κατοχή του τὸ χειρόγραφο (πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο) καὶ ἀποφασίζοντας τελικὰ νὰ τὸ τυπώσει δὲν διέθετε παρὰ δύο ἐπιλογές: ἢ νὰ μεταφέρει αὐτούσια τὴ μετάφραση τοῦ Ρωμανίτη στὴν ἐκδοσή του ἢ νὰ ἐπέμβῃ σ' αὐτὴν προσαρμόζοντάς την στὶς ἀνάγκες καὶ δεκτικότητες τόσο τῆς προσωπικῆς ὅσο καὶ τῶν ἀναγνωστῶν του. Ὁ ἀνεπεξέργαστος, ἐν πολλοῖς παρωχημένος³⁹ καὶ ἀτελής ἐκφραστικὰ ἐξελληνισμὸς τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ τάση τοῦ Νικόδημου νὰ διορθῶναι καὶ νὰ «καλλωπίζει» σύμφωνα μὲ τὴ γνωστικὴ του περιουσία καὶ τὸ γλωσσικὸ του αἰσθητήριον τὰ κείμενα ποὺ ἐξέδιδε, τὸν ὀδηγήσαν νὰ υἱοθετήσῃ τὴ δευτέρη μέθοδο: «... Ἀόρατος Πόλεμος. Συντεθὲν μὲν πρὶν παρὰ τινος σοφοῦ ἀνδρός, καλλωπισθὲν δὲ νῦν καὶ διορθωθὲν μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας» κτλ. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ βιβλίου, βέβαια, θὰ φροντίσει ν' ἀποσιωπήσῃ, γιὰ λόγους εὐνόητους, τὸ ὄνομα τοῦ μνημονευμένου κάπου στὸ χειρόγραφο συγγραφέα τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ νὰ παραλλάξῃ τὸν τίτλο του (κανόνα ποὺ τήρησε καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κει-

37. Βλ. π.χ. τὰ φφ. 17, 17^v, 18, 18^v (περίπτωση ἀναγνωστικῆς ἀμφιβολίας), 19 (ἀποσαφήνιση τοῦ κειμένου), 71^v, 74, 76, 78, 79, 80 (περιπτώσεις φθορᾶς τοῦ χαρτιοῦ), 80^v (διάστιχη ἀνάγνωση). Ἡ ὑπογράμμιση τῆς λέξης «καθαρθήριον» στὸ κεφ. 14, φ. 39^v, ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ χέρι, ἀφοῦ στὸ τυπωμένο κείμενο ἀντικαταστάθηκε μὲ ἄλλη λέξη («βάσανος») ἀνάδυνη γιὰ τὸν ὀρθόδοξο ἀναγνώστη. Ὅμως οἱ περισσότερες παρασελίδες ἢ διάστιχες ἐγγραφές, παραποιμπές, διαγραφές κτλ. ποὺ βελτιώνουν τὴ μετάφραση, ἀνήκουν στὸν Ρωμανίτη.

38. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες ἡ ταύτιση τοῦ ἄγνωστου χειριοῦ στάθηκε ἀδύνατη καὶ πάντως δὲν πρόκειται γιὰ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη. Ἡ γραφὴ εἶναι τοῦ 18ου αἰ.

39. Συχνὸ παράδειγμα παρωχημένης διατύπωσης ἀποτελεῖ ἡ εἰσαγωγή τῶν αἰτιολογικῶν προτάσεων μὲ τὸν ἰταλισμὸ «ἔστοντας καὶ νά», ἐκφραση ἡ ὁποία ἐκσυγχρονίστηκε γλωσσικὰ παντοῦ στὸ κείμενο τοῦ Νικόδημου.

μένου) με τὸ δικαίωμα τοῦ τοῦ ἔδινε προφανῶς ἡ ιδιότητα τοῦ οὐσιαστικοῦ διασκευαστῆ τῆς μετάφρασης.

Γενικῶς, οἱ ἐπεμβάσεις θὰ γίνονταν, κατὰ τὴ συνήθειαν τοῦ Νικόδημου, στὰ ἐπίπεδα τῆς μορφῆς, τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς γλώσσας. Στὰ δύο πρῶτα οἱ παρατηρήσεις ὅσες θὰ εἶχε κανεῖς νὰ διατυπώσει συμπίπτουν με ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν ἤδη καταγραφεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης τοῦ Α.Π. με τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Διαπιστώνονται δηλαδὴ προσθήκες, παραλείψεις καὶ ἀνακατανομὲς κεφαλαίων μεταξὺ Α' καὶ Β' μέρους, συμπληρωματικὲς ἀναπτύξεις καὶ ἐπεξηγήσεις τμημάτων τους καὶ ἄλλες μορφολογικὲς ἀλλαγές, παρεμβολές γραφικῶν καὶ πατερικῶν παραθεμάτων κτλ., γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὶς σημειώσεις, τὴν κυρίως δηλαδὴ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Νικόδημου στὴν ἔκδοση.⁴⁰ Μιὰ μόνον ἀναγκαία διευκρίνιση σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῶν κεφαλαίων 61 τοῦ πρώτου μέρους καὶ 8 τοῦ δευτέρου ποὺ φέρονται ὅτι ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὸ ἔντυπο γιὰ διάφορους λόγους. Δὲν φαίνεται νὰ συνέτειναν σ' αὐτὸ θεολογικὲς ἢ ἰδεολογικὲς ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸ περιεχόμενό τους.⁴¹ Ἀπλῶς συνέβη, ὅπως ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθεῖ, νὰ θυσιαστοῦν στὴν οἰκονομία τῆς ἔκδοσης.⁴² Τὸ κεφ. 61 ἐμφανίζει συγγενικὲς ἀντιστοιχίες με τὸ κεφ. 15 (στὸν ἀδιάλειπτο καὶ γενναῖο πόλεμο κατὰ τοῦ ἐαυτοῦ μας τὴ νίκη ἐγγυᾶται ὁ οὐράνιος στρατηγός), τέτοιες ὥστε ἀσφαλῶς κατέστησαν περιττὴ τὴ δημοσίευσή του,⁴³ ἐνῶ τὸ σύντομο κεφ. 8 (ἡ στάση τοῦ πιστοῦ ἀπέναντι

40. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια», ὁ.π., σ. 27-30, Italo Citterio, *L'orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, ὁ.π., σ. 126 κέ. Στὶς «ἄλλες μορφολογικὲς ἀλλαγές» συμπεριλαμβάνονται π.χ. ἡ νέα παραγραφοποίηση τοῦ κειμένου καθὼς καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ γυναικείου προσώπου («θυγατέρα», *figliuola*,) στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται οἱ συμβουλές τοῦ συγγραφέα με ἀπρόσωπο ἀποδέκτη («ἀναγνώστα», «τέκνον», «ἀδελφέ», «ἀγαπητὲ» κ.ἄ.). Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο αὐτό, ὅτι καὶ ὁ Ρωμανίτης ἀρχίζοντας νὰ μεταφράζει εἶχε, φαίνεται, καταλήξει σὲ παρόμοια λύση: «Θέλωντας ἐσὺ τέκνον ἀγαπητὸν ἐν Χριστῷ» κτλ. Ἀλλάξε ὅμως γνώμη καὶ, ἀφοῦ διόρθωσε τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ φράση τοῦ Π.Π. σὲ «Θέλουσα ἐσὺ θύγατερ ἀγαπητὴ ἐν Χριστῷ», συνέχισε νὰ μένει πιστὸς στὸ πρωτότυπο. Χωρὶς ἀλλαγές στὴν προσφώνηση τυπώθηκε καὶ ἡ μετάφραση τῆς Ἑρμούπολης τοῦ 1856, βλ. σημ. 4.

41. Κ. Κ. Παπουλίδης, ὁ.π., σ. 30, σημ. 1 καὶ 3.

42. Κατὰ τὸν Η. Α. Hodges, τὰ κεφάλαια παραλείφθηκαν «perhaps because the merely repeat what is said elsewhere», βλ. τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ Ἀόρατου Πολέμου (*Unseen Warfare*) ἀπὸ τοὺς E. Kadloubovsky καὶ G. E. H. Palmer, Λονδίνο 1952, σ. 45.

43. Τὴν αἰτία αὐτὴ ἄλλωστε ὑπαινίχθηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου κεφ. 62 (= Α.Π., Μέρος Β', κεφ. Θ'), ὅταν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ κάνει μιὰ

στό μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας) τελικά ἔχει συμπεριληφθεῖ, ἂν καὶ ὅχι ὁλόκληρο, στὸν Α. Π., μετατοπισμένο ὅμως σὲ ἄλλη θέση: τὸ πρῶτο μισὸ ἐνσωματώθηκε ἀπὸ τὸν Νικόδημο στὸ ἀνάλογο κεφ. Γ' τοῦ Β' μέρους τοῦ Α. Π. (κεφ. 55 τοῦ Π. Π.).⁴⁴

Στὸ τρίτο ἐπίπεδο, τὸ γλωσσικό, οἱ διακριβώσεις τῆς ἔρευνας πρόσφεραν τὸ βασικὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀνίχνευση καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς συγγένειας ἀνάμεσα στὸν Α. Π. καὶ στὴ μετάφραση τοῦ Ρωμανίτη. Παρ' ὅλους τοὺς μορφοσυντακτικούς ἐκσυγχρονισμούς ἢ τίς προσθαφαιρετικές παρεμβολές τοῦ Νικόδημου, μεγάλες ἢ μικρές, στὸ πρότυπό του, τὸ τελευταῖο προδίδεται σὲ κάθε βῆμα τοῦ τυπωμένου κειμένου, ὀρισμένα μάλιστα μέρη του ἔχουν ἀναπαραχθεῖ σχεδὸν ἀκέραια στὴν ἔκδοση. Ἔτσι τώρα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πιστότητα τοῦ Α. Π. ἀπέναντι στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο, τὴν ὁποία διέκριναν οἱ μελετητές,⁴⁵ ὀφειλόταν ὅχι στὴν ἰταλομάθεια τοῦ ἐκδό-
τη καὶ τῇ μεταφραστικῇ ἀντιμετώπιση τοῦ ξενόγλωσσου κειμένου, ἀλλὰ στὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐνδιάμεσης πιστῆς, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, μετάφρασης τοῦ χειρογράφου τῆς Πάτμου. Μερικὰ παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ θε-
μελιώσουν τὸ σημαντικὸ αὐτὸ συμπέρασμα.⁴⁶

Α. Π., Μέρος Α', κεφ. Κς', σ. 126.

Διὰ τοῦτο, ἔχε πάντοτε ἄγρευτον μίαν
βίγλαν· ἥτις, εἰθὺς ὅπου νὰ ἰδῇ κάθε τι,
ὅπου ἡμπορεῖ νὰ σὲ ἐνοχλήσῃ καὶ νὰ σὲ
συγχύσῃ, ἃς σοῦ κάμῃ σημάδι, διὰ νὰ
λαμβάνῃς εἰδῆσιν, καὶ νὰ πιάῃς τὰ ἄρ-
ματα, εἰς τὸ νὰ διαφεντεῖσαι· συλλογι-
ζόμενος, ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ κακά, καὶ
ἄλλα παρόμοια πολλά, ἀγκαλὰ καὶ φαί-
νονται ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ τὴν αἴσθη-
σιν κακά, ἥτοι κακωτικά· ὅμως δὲν εἶναι
ἀληθινὰ κακά, οὔτε δύνανται νὰ μᾶς ἀφαι-

Π. Π., κεφ. 25, φφ. 58-58ν.

Διὰ τοῦτο κράτει πάντοτε ἄγρευτον μίαν
βίγλαν, ἡ ὁποία εἰθὺς ὅπου νὰ ἰδῇ κάθε
πράγμα ὅπου ἡμπορεῖ νὰ σὲ ἐνοχλήσῃ καὶ
νὰ σὲ συγχύσῃ, νὰ σοῦ κάμῃ σημεῖον
διὰ νὰ λαμβάνῃς εἰδῆσιν καὶ νὰ πιάῃς
τὰ ἄρματα διὰ νὰ διαφενδειθῇς συλλο-
γισομένη ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ κακά καὶ
πολλά ἄλλα παρόμοια, ἀγκαλὰ καὶ νὰ
φαίνονται ἐξωτερικῶς δὲν εἶναι ὅμως
ἀληθινὰ κακά οὔτε ἡμποροῦσι νὰ μᾶς
ἀφαιρέσουν τὰ ἀληθινὰ καλὰ καὶ ὅτι

ἐμβόλιμη ἀναφορὰ στὸ κεφ. 15 γιὰ νὰ θυμίσει ὅτι τὰ σχετικὰ θέματα (αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ἀναπτύσσονταν στὸ κεφ. 61) τὰ εἶχε διαπραγματευτεῖ νωρίτερα: α' Αγκαλὰ καὶ ὅλη μας ἡ ζωὴ ἦναι ἓνας παντοτεινὸς πόλεμος ἐπάνω εἰς τὴν γῆν, καὶ πρέπει νὰ πο-
λεμοῦμεν παντοτεινά, ἕως εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς μας, ὡς εἴπομεν εἰς τὸ ιε' Κεφάλαιον τοῦ α' Μέρους» κτλ.

44. Α. Π., σ. 244. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὴ σ. 118 σὲ ἀντιπαράβολῃ πρὸς τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς χειρόγραφης μετάφρασης.

45. H. A. Hodges, ὁ.π., σ. 47, 49, 56, Italo Citterio, ὁ.π., σ. 127, 128, 129, 131.

46. Στὸ χειρόγραφο κείμενο τοῦ Ρωμανίτη ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ἡ στίξις, ὁ πνευματισμὸς τῶν λέξεων, ὅπου δὲν σημειωνόταν, καὶ ἄλλες ἀπροσεξίεις του.

ρέσουν τὰ ἀληθινὰ καλὰ· καὶ ὅτι, ὅλα τὰ προστάζει, ἢ τὰ παραχωρεῖ ὁ Θεός, διὰ τὰ ρηθέντα ὀρθά, καὶ συμφέροντα εἰς ἡμᾶς τέλη, καὶ δι' ἄλλα, ὅπου δὲν εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς· ἀλλὰ δικαιοῦτατα, καὶ ἀγιώτατα ἀναμφιβόλως.

ὅλα τὰ προστάζει ἢ παραχωρεῖ ὁ Θεός διὰ τὰ ρηθέντα ὀρθὰ τέλη καὶ δι' ἄλλα ὅπου δὲν εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἀλλ' ἀναμφιβόλως δικαιοῦτατα καὶ ἀγιώτατα.

C.S., XXV, σ. 84: Però tieni sempre desta una guardia, che subito, che scuopre qualsivoglia cosa, che possa turbarti, ed inquietarti, tene dia segno, accioche tu prenda l'armi per la difesa; considerando, che tutti quei mali, e molti altri simili, benché du fuori così appajono, non sono però veri mali, nè i veri beni togliere ci possono; e che tutti gli ordina, o permette Iddio per li detti fini, o per altri a noi non manifesti, ma senza dubbio giustissimi, e santissimi.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Γ', σ. 244.

Σπούδασε δὲ νὰ αὐξήσης, καὶ νὰ περισσεύσης εἰς τὴν ψυχὴν σου κάθε ἡμέραν, περισσότερον τὴν πίστιν, εἰς τοῦτο τὸ Πανάγιον Μυστήριον τῆς εὐχαριστίας· καὶ μὴ παύσης ποτὲ νὰ θαυμάζῃς εἰς οὕτως ἀκατάληπτον Μυστήριον καὶ νὰ χαίρῃς, συλλογισόμενος πῶς δέχνεται ὁ Θεός ὑποκάτω εἰς ἐκεῖνα τὰ ταπεινά, καὶ καθαρὰ εἶδη τοῦ ἄρτου, καὶ τοῦ οἴνου, διὰ νὰ σὲ κάμῃ ἀγιώτερον, ἀξιώτερον, καὶ μακαριώτερον. Διότι, μακάριοι εἶναι ἐκεῖνοι, ὅπου δὲν θεωροῦν, καὶ πιστεύουν, Κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου· «μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες, καὶ πιστεύσαντες» (Ἰωάν. κ' 29). Μὴ ἐπιθυμῇς νὰ σοῦ δείχνηται ὁ Θεός εἰς τούτην τὴν ζωὴν ὑποκάτω ἄλλων εἰδους καὶ ἐπιφανείας, παρὰ αὐτῆς τῶν Μυστηρίων· γίνεσαι νὰ θερμάνῃς τὴν θέλησίν σου εἰς τὸ Μυστήριον αὐτό, καὶ νὰ ἦσαι καθ' ἡμέραν προθυμότερος εἰς τὸ νὰ κάμῃς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἰς ὅλα τὰ πράγματα. Πάντοτε δέ, ὅταν προσφέρῃς εἰς τὸν Θεὸν μὲ τοῦτο τὸ Μυστήριον· ἤρουν, ὅταν μεταλαμβάνῃς, πρόπει νὰ ἦσαι διαθεμένος καὶ ἐτοιμασμένος, νὰ πάθῃς δι' ἀγάπην του, ὅλα τὰ βάσανα καὶ ὅλας τὰς θλίψεις, καὶ ὕβρεις, ὅπου σοῦ τύχουν, καὶ κάθε σωματικὴ ἀρρωστίαν.

II.II., Μέρος Β' (= Ὁδὸς τοῦ Παραδείσου), κεφ. 8, φφ. 124^v-125.

Σπούδασαι νὰ αὐξήσης καὶ νὰ περισσεύσης εἰς τὴν ψυχὴν κάθεμέραν περισσότερον τὴν πίστιν εἰς τὸ Πανάγιον μυστήριον, οὔτε θέλεις καταπαύσῃ ποτὲ νὰ θαυμάζῃς εἰς οὕτω ἀκατάληπτον μυστήριον καὶ νὰ χαίρῃς συλλογισόμενος πῶς δέχνεται ὁ Θεός ὑπὸ κάτω εἰς ἐκεῖνα τὰ ταπεινὰ καὶ καθαρὰ εἶδη διὰ νὰ σὲ κάμῃ ἀξιώτερον, διότι μακάριοι εἶναι ἐκεῖνοι ὅπου δὲν θεωροῦσι¹ καὶ πιστεύουσι· μὴ ἐπιθυμῇς ὅτι νὰ σοῦ φαίνεται² εἰς τούτην τὴν ζωὴν ὑποκάτω ἄλλης ἐπιφανείας παρὰ αὐτῆς, γυνεύσης νὰ θερμάνῃς τὴν θέλησίν σου εἰς αὐτὸ καὶ νὰ εἶσαι κάθεμέραν προθυμότερος νὰ κάμῃς τὸ θέλημά του εἰς ὅλα τὰ πράγματα. Πάντοτε ὅταν προσφέρῃς εἰς τὸν Θεόν (εὐ) εἰς τοῦτο τὸ μυστήριον, ἔχεις νὰ εἶσαι διαθεμένος καὶ ἐτοιμασμένος νὰ πάθῃς δι' ἀγάπην του ὅλα τὰ βάσανα θλίψεις καὶ ὕβρεις ὅπου σοῦ τύχουν καὶ κάθε ἀρρωστίαν.

1 πρώτη γραφή: ἰδοῦσι 2 πρώτη γραφή: δέχνεται

S.P., VIII, σ. 69: Studiati di aumentare, ad accrescere nell'anima tua ogni giorno più la fede del Santissimo Sacramento; nè cesserai mai di ammirarti di così incomprensibile misterio, e rallegrartene: considerando come si dimostra Dio sotto quello umili, e pure specie, per farti più degna; perchè beati sono coloro, che non veggono, e credono. Non desiderare, che ti si dimostri in questa vita sotto altra apparenza, che questa. Procura d'infiammare la tua volontà in lui, e devi esser'ogni di più pronta a far la sua volontà in tutte le cose sempre. Quando ti offerirai a Dio in questo Sacramento, ha da essere disposta, ed apparecchiata a patire per suo amore tutti i tormenti, pene, ed ingiurie, che ti occorreranno, ed ogni infermità.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Ζ', σ. 258.

Καὶ ἐὰν κάμμιάν φορὰν ἡ τοιαύτη ψυχρό-
της καὶ ξηρασία ᾗται συνοδευμένη ἀπὸ
τόσον πολλὰς σκοτεινιάδας τοῦ νοῦ, ὥστε
ὅπου ἐσὶν, νὰ μὴν ἡξεύρησ, οὔτε τί νὰ κά-
μῃς, οὔτε ποῦ νὰ στραφῇς, μὲ ὅλα ταῦτα,
μὴ φοβηθῇς· ἀλλὰ στέκον στερεὸς εἰς τὸν
σταυρόν, μακρὰν ἀπὸ κάθε ἐπίγειον ἡδο-
νὴν, ὅπου ἦθελαν σοῦ προσφέρει ὁ κόσμος,
ἢ τὰ κτίσματα. Κρίπτε δὲ καὶ τὸ πάθος
σου τοῦτο ἀπὸ κάθε πρόσωπον, καὶ φα-
νέρονέ το μόνον εἰς τὸν πνευματικόν σου
πατέρα· ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν νὰ τὸ φανε-
ρώησ, ὅχι διὰ νὰ ἐλαφρωθῇς ἀπὸ τὸ βά-
σανον, ἀλλὰ διὰ νὰ σοῦ ἐρμηνεύσῃ τὸν
τρόπον νὰ τὸ ὑποφέρῃς, καθὼς εἶναι
ἀρεστὸν εἰς τὸν Θεόν.

II.II., κεφ. 59, φ. 109^v.

Καὶ ἀνίσως καμίαν φορὰν ἡ ξηρασία ἦθε-
λεν εἶσται συνοδευμένη ἀπὸ τόσας καὶ
οὔτω πικρὰς σκοτινιάδας τοῦ νοῦ ὅπου
ἐσὶν νὰ μὴν ἡξεύρησ οὔτε ποῦ νὰ στραφῇς
οὔτε ποῖον μέρος νὰ λάβῃς, μὲ ὅλον τοῦτο
μὴν φοβηθῇς ἀλλὰ στέκον μόνῃ καὶ στε-
ρεὰ εἰς τὸν στ(αυ)ρόν μακρὰν ἀπὸ κάθε
ἐπίγειον ἡδονὴν ὅπου ὁ κόσμος ἢ τὰ κτί-
σματα ἐθέλασι σοῦ προσφέρει. Κρίπτε τὸ
πάθος σου εἰς κάθε πρόσωπον καὶ μόνον
φανέρονέ το εἰς τὸν πν(ευμα)τικόν σου
π(ατέ)ρα εἰς τὸν ὅποιον θέλεις τὸ φανερώ-
ναι ὅχι διὰ ἐλαφρῶσιν βασάνον ἀλλὰ διὰ
νὰ σοῦ ἐρμηνεύσῃ τὸν τρόπον νὰ τὸ
ὑποφέρῃς καθὼς εἶναι ἀρεστὸν εἰς τὸν
Θεόν.

C.S., LIX, σ. 190-91: E se l'aridità tal'ora fosse accompagnata da tante, e così folte tenebre di mente, che tu non sappia, nè dove volgerti, nè che partito prendere; non però ti sbigottire; ma stà solitaria, e salda in croce, lontana da ogni diletto terreno ancora, che dal mondo, o dalle creature ti fosse offerto.

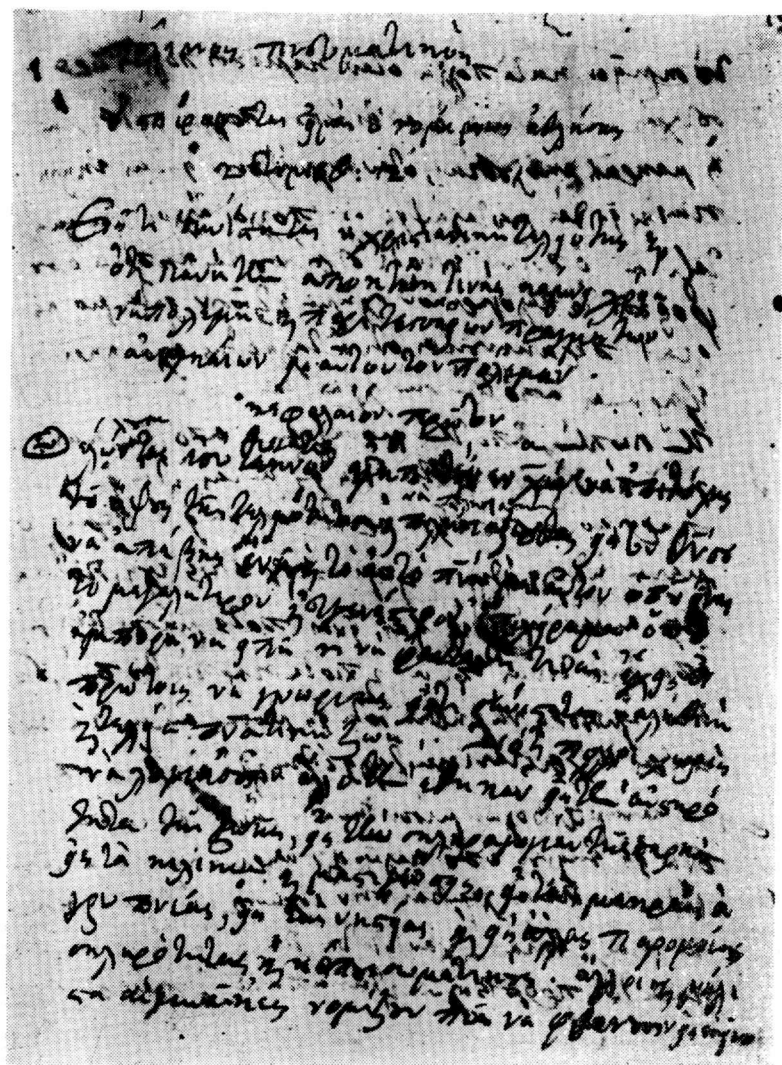
Occulta la tua passione a qualunque persona, eccetto che al tuo Padre spirituale: al quale la scoprirai, non per alleggerimento di pena: ma per tuo ammaestramento del modo di sopportarla, secondo il piacimento di Dio.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Κ', σ. 292.

Αὐταὶ δὲ αἱ πράξεις, ἃς ᾗται πάντοτε,
χωρὶς βίαν καὶ δυναστείαν τῆς καρδίας
σου, διὰ νὰ μὴ σὲ ἀδυνατίσουν διὰ μέσον

II.II., Μέρος Β' (= Ὁδὸς τοῦ Πα-
ραδείσου), κεφ. 7, φ. 123.

Καὶ αὐταὶ αἱ πράξεις ἃς εἶναι πάντοτε
χωρὶς βίαν καὶ δυναστείαν τῆς καρδίας
σου διὰ νὰ μὴν ἔχουσι διὰ μέσον αὐτῶν

Πατριζκό χφ. 561, φ. 15. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Πολέμου Πνευματικοῦ.

τῶν γυμνασμάτων, τῶν ἀδιακρίτων καὶ ἐνοχλητικῶν· καὶ ἴσως νὰ σὲ σκληρύνουν, καὶ νὰ σὲ κάμουν ἀπρόσδεκτον, καὶ μὴ χωρητικόν. Λάβε εἰς τοῦτο καὶ τὴν συμβουλὴν τῶν ἐμπείρων, καὶ γύρευσαι νὰ συνειθίξης πάντοτε νὰ διατρίβης μὲ ἐπιθυμίαν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ἕως τέλους, καὶ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν διηγετικῶν καὶ ἐρασμίων εὐεργεσιῶν του· καὶ δέχου μὲ ταπεινώσιν τὰ κατασταλάγματα, καὶ γλυκάδας, ὅπου θέλουν κατεβοῦν εἰς τὴν ψυχὴν σου ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνέκφραστον του ἀγαθότητα.

τῶν γυμνασμάτων τῶν ἀδιακρίτων καὶ ἐνοχλητικῶν νὰ σὲ ἀδυνατήσουν καὶ ἴσως νὰ σὲ σκληρύνουν καὶ νὰ σὲ κάμουν ἀπρόσδεκτον καὶ μὴ χωρητικόν. Λάβε τὴν συμβουλὴν ἐκείνων ὅπου εἶναι ἐμπειροὶ καὶ γύρευσαι νὰ συνειθίξης πάντοτε μὲ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ ὅταν ἡμπορεῖς μὲ τὸ ἔργον νὰ προσέχης εἰς τὴν θεωρίαν τῆς θείας ἀγαθότητος καὶ τῶν διηγετικῶν καὶ ἐρασμίων εὐεργεσιῶν καὶ δέχου μὲ ταπεινώσιν τὰ κατασταλάγματα ὅπου ἀπὸ τὴν ἀνέκφραστον αὐτοῦ χρησιμότητα εἰς τὴν ψυχὴν σου θέλουν κατεβῆναι.

S.P., VII, σ. 65: e questi atti siano sempre senza forza e violenza del tuo cuore; acciò non abbiano mediante questi esercizi indiscreti, ed importuni, ad infiacchirti: e forse a indurarti, rendendoti incapace. Piglia il consiglio di quelli, che sono esperti, e cerca d'avezzarti sempre col desiderario, e quanto potrai con l'opera, ad attendere alla contemplazione della bontà divina, e de' suoi continui, ed amorosi benefizi, e ricevi con umiltà i distillamenti, che dalla sua inestimabile bontà nell'anima tua discenderanno.

Μολονότι τὸ ὑπόστρωμα τῆς ἔκδοσης τοῦ Α.Π. ἔχει, νομίζω, ἀποκαλυφθεῖ σὲ βαθμὸ πού νὰ εἶναι περιττὸ νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς νέες ἀποδείξεις, μερικὰ πρόσθετα στοιχεῖα, πάλι ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ περιοχὴ, ἔρχονται νὰ διαλύσουν καὶ τὴν παραμικρὴ ὑπόψια μήπως τυχὸν βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σὲ μιὰ περίπτωση καθαρῆς συμπτωματικῆς ὁμοιότητος (δύο μεταφραστὲς τοῦ ἴδιου αἰῶνα, πού ἀπέχουν ὅμως χρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ μεταξὺ τους, τυχαίνει νὰ ἐνεργοποιοῦν, ἀποδίδοντας στὰ ἑλληνικὰ τὸ ἴδιο ξενόγλωσσο κείμενο, ταυτόσημους ἐκφραστικούς τρόπους). Πρόκειται γιὰ τὴν παράλληλῃ παρουσία στὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῶν μεταφράσεων, χειρόγραφης καὶ ἔντυπης, ὀρισμένων λόγιων ἢ διαλεκτικῶν σχηματισμῶν πού δὲν ἦταν προῖον κοινῆς γλωσσικῆς συνήθειας καὶ χρήσης καὶ πού ἐπιβίωσαν στὴν ἐπεξεργασμένη γραφὴ τοῦ Νικόδημου παρὰ τὴν ἀντίστασιν ἐνίοτε τοῦ ἴδιου. Μιὰ πρόχειρη μάλιστα ἔρευνα ἐντόπισε αὐτὲς καὶ ἄλλες παρόμοιες ἰδιοτυπίες καὶ στίς γνωστὲς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, τὸν Πνευματικὸ διδασκόμενον καὶ τὸν Μετανοοῦντα διδασκόμενον (1742), καθὼς καί, τὸ σπουδαιότερο, στὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά*, μιὰ μετάφραση ἣ ὁποία εἰκάζεται ὅτι ἀνῆκε ἐπίσης στὸν «καγκελάριο» τῆς Πάτμου. Τὰ γλωσσικὰ

εὐρήματα ἐνισχύουν ἀκόμη περισσότερο αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Νὰ σταχυολογήσουμε τὰ κυριότερα (ἡ λημματογράφηση γίνεται ἀλφαβητικά κατὰ λεξικογραφικὸ τρόπο):

ἀναδευτέρωσις (= ἐπανάληψη), *Π.Π.*, φ. 57^v, *Α.Π.*, σ. 100. Στὰ *Π.Δ.*, σ. 126, 224 καὶ *Μ.Δ.*, σ. 156, 160 ἀπαντᾷ καὶ τὸ ρ. ἀναδευτερώω, ἐνῶ στὰ *Γ.Π.*, σ. 172, 564 καὶ *Μ.Δ.*, σ. 35, 125, 146, ὅπως καὶ στὸ χφ. τοῦ *Π.Π.*, φ. 100, γίνεται χρῆση καὶ τοῦ παράλληλου ρηματικοῦ ἀναδιπλώνω (= διπλασιάζω).

αὐταρκοῦμαι (= ἀρκοῦμαι, μένω ἱκανοποιημένος), *Π.Π.*, φ. 101, *Α.Π.*, σ. 237. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 17, 75, 127, 208, *Π.Δ.*, σ. 41.

δοκόφρων (= ἰσχυρογνώμων), *Π.Π.*, φ. 130, *Α.Π.*, σ. 307.

ἐντηροῦμαι (= ντρέπομαι, φοβοῦμαι), *Π.Π.*, φ. 44^v, *Α.Π.*, σ. 70. Στὰ *Γ.Π.*, σ. 346, 399, *Μ.Δ.*, σ. 147 καὶ στὸ χφ. τοῦ *Π.Π.*, φφ. 41^v, 47^v ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ρῆμα ἀπαντᾷ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ἐντήρησις. Στὸν *Α.Π.*, σ. 60, 75, τὸ τελευταῖο ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Νικόδημο μὲ τὸ λόγιον συντολή. Οἱ λέξεις ὑποδηλώνουν προέλευση ἀπὸ τὸ κρητικὸ ἰδιῶμα, οἰκεῖο στὸν Ρωμανίτη.⁴⁷

ἐνκολόκλητος (= ἐπιρρεπής), *Π.Π.*, φ. 84, *Α.Π.*, σ. 188. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 163.

κεφαλιακός (= κεφαλαιώδης, βασικός), *Π.Π.*, φ. 83, *Α.Π.*, σ. 185.

περικράτησις (= στερέωση, στήριγμα), *Π.Π.*, φ. 65^v, *Α.Π.*, σ. 144. Ἀντίθετα στὴ σ. 20 τοῦ *Α.Π.* στὴ θέση τῆς λέξης χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Νικόδημο ἡ κοινότερη ἀκούμβισμα καὶ στὴ σ. 215 ἀντὶ τῆς διατύπωσης «οὔτε ἔχοντας ἄλλην περικράτησιν» ἡ περιφρασὴ «μὲ τὸ νὰ μὴν ἐκρατεῖτο ἀπὸ ἄλλο». Παρόμοια στὴ σ. 93 τὸ συγγενικὸ ρ. περικρατῶ τοῦ χειρογράφου (φ. 126) ἀποδόθηκε μὲ τὸ ρ. μένω. Οὐσιαστικὸ καὶ ρῆμα ἀπαντοῦν καὶ στὰ *Γ.Π.*, σ. 326, 610, 650, 651, 653, *Π.Δ.*, σ. 91, 107, 177, *Μ.Δ.*, σ. 53, 55, 155. Ἡ προέλευση τῶν λέξεων ἀπὸ τὰ πατερικὰ κείμενα.⁴⁸

στεροκαρδία (= δυνατὴ καρδιά), *Π.Π.*, φφ. 111^v, 116, *Α.Π.*, σ. 262, 277.

συναρέσκομαι (= ἀρέσκομαι), *Π.Π.* φφ. 57, 58, 83^v, *Α.Π.*, σ. 100, 125, 187. Στὸν *Α.Π.*, μὲ ἐξαίρεση τὶς τρεῖς ἀναφερόμενες περιπτώσεις, ὅλες τὶς ἄλλες φορές τὸ συναρέσκομαι ἢ τὸ οὐς. συναρέσκεια τοῦ χειρογράφου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Νικόδημο μὲ συνώνυμες ρηματικὲς καὶ ὀνοματικὲς ἐκφράσεις: ἀρέσκομαι, θέλω, εὐαρεστοῦμαι, ἀρέσκεια, θέλησις κτλ. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 66, 67, 223.

ταχυδρομία (= βιασύνη), *Π.Π.*, φ. 71^v, *Α.Π.*, σ. 159. *Πβ. Π.Δ.*, σ. 124, ὅπου ρῆμα ταχυδρομῶ.

ψηφός, τὸ (= ὑπολογισμός, ὑπόληψη), *Π.Π.* φ. 108^v, 130^v, *Α.Π.*, σ. 256, 308. Ἀντίθετα στὴ σ. 156 τοῦ *Α.Π.* ἡ λέξις ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη λογαριασμός, ἐνῶ στὴ σ. 301 προστέθηκε ἀπὸ τὸν Νικόδημο ἡ φράση «κάποιαν ὑπόληψιν καὶ ψηφός» χωρὶς νὰ ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο (καὶ φυσικὰ στὸ πρωτότυπο). Τὸ ρ. ψηφῶ-ψηφᾶμαι ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ εὐρύτερη χρῆση.

47. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας 1100-1669*, τ. ζ' Θεσσαλονίκη 1978, σ. 74.

48. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Ὁξφόρδη 1961, σ. 1067.

5. Ὁ «Πόλεμος Πνευματικὸς», τὰ «Γυμνάσματα Πνευματικὰ» καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς Πάτμου στὰ χέρια τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη. Ὁ πιθανὸς δρόμος κοινοποίησής τους

Τὸ χφ. 561 τοῦ Π.Π. καὶ ὑποθετικὰ ἐκεῖνο τῶν Γ.Π. δὲν ἦταν τὰ μοναδικὰ πατμιακὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Νικόδημος στὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς περιπτώσεις τῶν κειμένων (Τύποι καὶ χαρακτῆρες ἐπιστολῶν ἐλληνικῶν τεσσαράκοντα) τοῦ Λιβάνιου καὶ «Περὶ τῆς πρώτης τοῦ Θεοῦ Λατρείας ἢ Νόμος Εὐαγγελικὸς» τοῦ Γεννάδιου Σχολάρχου ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸν *Κῆπο Χαρίτων* (1819) ἄγνωστο ἂν ἀπὸ ἁθωνικὰ ἢ ἄλλα χειρόγραφα, ὅπως π.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 407 καὶ 390 ἀντίστοιχα τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης,⁴⁹ σήμερα μπορούμε νὰ ὑποδείξουμε μὲ βεβαιότητα καὶ ἓνα τρίτο προερχόμενο ἀπὸ τὴν Πάτμο ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Νικόδημου σύμφωνα μὲ ἔμμεσες ἀλλ' ἀγνωρίσιμες μαρτυρίες τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του. Συμπτωματικὰ (;) πρόκειται γιὰ μιὰν ἀκόμη ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, τὴν *Ἡθικὴ Φιλοσοφία*, τὸν χαρτῶο δηλαδὴ κώδικα 296. Σύγγραμμα, καθὼς ἔχουμε πεῖ, ἰταλοῦ συγγραφέα τοῦ 17ου αἰώνα, συγκροτημένο στὸ σχῆμα τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Νικόδημο καὶ τὸ ὕλικό ποὺ ὁ φιλοπερίεργος ἐκεῖνος ἀναγνώστης ἀποθησαύρισε ἀπὸ αὐτὸ γνωρίζουμε τώρα πιά ὅτι τὸ ἀξιοποίησε σ' ἓνα τουλάχιστο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ θεωρούμενα πρωτότυπα βιβλία του, στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, περὶ Φυλακῆς τῶν πέντε Αἰσθήσεων* (1801). Οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ χειρόγραφο τῆς Πάτμου γίνονται ἀόριστα καὶ συγκαλυμμένα: «ὡς εἶπεν ἓνας Ἡθικός», «ἓνας νεώτερος Ἡθικός», «ἓνας νεώτερος Ἡθικός φιλοσοφεῖ περὶ τῆς καρδίας καὶ λέγει τὰ ἀξιόγιστα ταῦτα [...] ἐν ἀνεκδότοις σωζόμενα», «ἀνέγνων εἰς μιὰν χειρόγραφον Ἡθικὴν»,⁵⁰ ἐνῶ τὰ ἀντλημένα ἀπὸ ἐκεῖ παραθέματα, ὅταν μά-

49. Ὁ Ἰω. Σακελλίων, ὁ.π., σ. 181 καὶ 176, γνωρίζει καὶ σημειώνει τὴν ἐκδοσὴ τῶν κειμένων στὸν *Κῆπο Χαρίτων* (σ. 250-272, 223-249 ἀντίστοιχα) χωρὶς ἄλλα σχόλια. Ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι βρῆκε τὰ κείμενα σὲ παλαιὰ χειρόγραφα, ὁ.π., σ. θ'.

50. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, σ. 83 σημ., 107, 111 σημ., 152, 147. Οἱ ἀντιστοιχίες μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς *Ἡθικῆς Φιλοσοφίας*, ὅσες μπόρεσα σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωσιν νὰ διαπιστώσω, βρίσκονται στὶς σ. 2-3, 792, 820 τοῦ πατμιακοῦ κώδικα. Στὰ πλαίσια τῆς ἐξακριβώσεως τῶν πηγῶν τοῦ ὅλου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Νικόδημου—καὶ ὅχι μόνο τοῦ *Ἐγχειριδίου*—τὸ χφ. 296 πρέπει νὰ προσελκύσει ἰδιαίτερα τὴν προσοχὴ τῆς ἔρευνας. Γιὰ τὶς ἀρχαῖες πηγὲς τοῦ *Ἐγχειριδίου*, βλ. Ἀλεξάνδρου Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδης, «Ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸ “Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον”», *Ι. Ε. Ε. Φ. Σ. Θ.*, Τμῆμα Φιλολογίας, 1 (1991) 227-245 καὶ 2 (1992) 234-247.

λιστα μεταφέρονται αὐτούσια, ἔχουν ὑποστρεῖ τῇ συνήθῃ γλωσσικῇ ἐπεξεργασίᾳ. Καταχωρίζεται ἐδῶ ἓνα μικρὸ δεῦγμα τῶν ἐραυτισμάτων ἀπὸ τῇ μεταφράσει τοῦ Ρωμηνίτη, ἡ ἀρχὴ τῆς περικοπῆς «περὶ τῆς καρδίας».⁵¹

Ἐγγειρίδιον Συμβουλευτικόν, σ. 153. Ἡθικὴ Φιλοσοφία, χφ. 296, σ. 792.

«Ἡ καρδία, ὡς πρωτότοκος τῶν μελῶν, καὶ ρίζα τῆς ζωῆς, εἶναι ἀκόμι καὶ ὄργανον τῆς ὀρέξεως, καὶ ἐρμηνεύς τῶν παθῶν, καὶ τῶν διαθέσεων, μετὰ τὰς θαναταστάς αὐτῆς κινήσεις. Ἐλαβεν ὁ Ὁκεανὸς ἀπὸ τὴν φύσιν ἓνα ἴδιον μέτριον ρεῦμα, καλούμενον ῥοὴ καὶ παλίσροια, διὰ τὸ ἀναπαύεται, μετὰ τὴν κίνησιν τοῦ περιφερόμενου, ὡς παῖδιον εἰς τὴν κοιτίδα· ἀλλ' ἐὰν κινήθῃ ἀπὸ τὸ ἐμφύσημα τοῦ ψυχροῦ βορέου, ἢ τοῦ θερμοῦ νότου, μὴ χωρῶντας πλέον εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ, τότε ἔρχεται, τότε φεύγει· τότε ὑφώνεται εἰς τὸν οὐρανόν, τότε καταβαίνει εἰς τὴν ἄβυσσον· ἢ αὐτὴ πρόνοια ἔδωκεν εἰς τὴν καρδίαν μίαν παντοτινὴν καὶ φυσικὴν κίνησιν ἀρμόδιον εἰς τὴν κράσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅποια ἐκτείνεται καὶ συστέλλεται μετὰ ἀναρίθμητα μέτρα διὰ τὸ ἐναλλάττει τὴν ἀναπνοήν, καὶ τὸ διαχέει τὰ ζωτικὰ πνεύματα εἰς ὅλον τὸ σῶμα. Ἀλλ' ἐὰν μετὰ ταῦτα αὐτὴ ταραχθῇ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους τῶν παθῶν, τὸ μετὰ πάθος ἐκτασιν ἢ συστολήν, μεταβάλλουσα τὴν ἀναλογίαν τῆς φυσικῆς κινήσεως, ἀλλοιοῖ τὰς αἰσθήσεις· καὶ τόσαι εἶναι αἱ μεταβολαὶ τῆς καρδίας, ὅσαι τῶν παθῶν[...]».

Ἡ καρδία λοιπὸν πρωτότοκος τῶν μελῶν καὶ ρίζα τῆς ζωῆς, ἀκόμι εἶναι τὸ ὄργανον τῆς ὀρέξεως καὶ ὁ ἐρμηνεύς τῶν παθῶν καὶ τῶν διαθέσεων, μετὰ τὰς θαναταστάς αὐτῆς κινήσεις. Ἐλαβεν ὁ Ὁκεανὸς ἀπὸ τὴν φύσιν ἓνα ἴδιον καὶ μέτριον ρεῦμα καλούμενον ῥοὴ καὶ ἀναρροή, ἵνα περιφερόμενον ὡς παῖδιον εἰς τὴν κοιτίδα ἀναπαύεται εἰς τὴν κίνησιν τοῦ· ἀλλ' ἐὰν ἀπὸ τὸ ἐμφύσημα τοῦ ψυχροῦ βορέου ἢ τοῦ θερμοῦ νότου κινήθῃ μὴ χωρὸν πλέον εἰς ἑαυτὸ τότε ἔρχεται, τότε φεύγει, τότε ὑφώνεται εἰς τὸν οὐρανόν, τότε καταβαίνει εἰς τὴν ἄβυσσον· ἢ αὐτὴ πρόνοια ἔδωκεν εἰς τὴν καρδίαν μίαν παντοτινὴν καὶ φυσικὴν κίνησιν ἀρμόδιον εἰς τὴν κράσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὅποια ἐκτείνεται καὶ συστέλλεται μετὰ ἀναρίθμητα μέτρα διὰ τὸ ἐναλλάττει τὴν ἀναπνοήν καὶ τὸ μεταδίδει* τὰ ζωτικὰ πνεύματα εἰς ὅλον τὸ σῶμα, ἀλλ' ἐὰν αὐτὴ ὑστερον ταραχθῇ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους τῶν παθῶν, τότε παραδόξως ἐκτεινομένη, ἢ συστελλομένη, ἀλλοιώνουσα τὴν ἀναλογίαν τῆς φυσικῆς κινήσεως ἀλλοιοῖ τὰς αἰσθήσεις, καὶ τόσαι εἰσὶν αἱ μεταβολαὶ τῆς καρδίας, ὅσαι τῶν παθῶν[...].

* πρώτη γραφὴ: μεταχρή.

Ἀραγε πῶς καὶ πότε κοινοποιήθηκαν στὸν Νικόδημο τὰ πατριμικά χειρόγραφα, ἀφοῦ, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστὸ, ὁ ἴδιος δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν Πάτμο;⁵² Χωρὶς νὰ ἀποκλειεταὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐπιχείρησε ἓνα τέτοιο

51. Μετέγραψα τὸ κείμενον ἀπὸ τὸ mfl τῆς συλλογῆς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, βλ. Ἀρχεῖο μικροταινιῶν, σ. 40.

52. Μετὰ βάση τις πληροφορίες τῆς βιογραφίας τοῦ Νικόδημου ἡ Πάτμος δὲν ἀναφέρεται ὡς τόπος τῶν μετακινήσεών του στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ σπουδὲς ἀπὸ τὴ Νάξο ὡς τὴ μόνιμη ἐγκαταβίωσή του στὸ Ἅγιον Ὄρος (Σμύρνη, Ὑδρα, Ἅγιον Ὄρος, Μολδαβία, Σκυροπούλα).

ταξίδι, ιστορικά ωστόσο αμάρτυρο (στη διάρκεια π.χ. τῶν σπουδῶν του στη Σμύρνη ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1765-1770 θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ εἶχε πραγματοποιήσει ἐπισκέψεις στὸ κοντινὸ φημισμένο κέντρο παιδείας ποὺ ἦταν ἡ Πάτμος), τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι αὐτὰ ἔφτασαν στὰ χέρια του, πάντως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ρωμανίτη (c. 1760), μέσω κάποιου τρίτου ποὺ εἶχε πρόσβαση στὴ μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη καὶ ποὺ πρέπει νὰ συνεργαζόταν μαζί του ἐνημερωμένος γιὰ τὸν ἐκδοτικὸ του σχεδιασμὸ στὴν πραγμάτωση τοῦ ὁποῖου θέλησε νὰ συνεργήσει. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς συγκεντρώνονταν στὸ πρόσωπο τοῦ στενοῦ φίλου καὶ συνεργάτη τοῦ Νικόδημου, ἡγετικῆς μορφῆς τοῦ κινήματος τῶν κολλυβάδων, τοῦ μητροπολίτη πρώην Κορίνθου Μακάριου Νοταῤῃ. Ὑσυχάζοντας γιὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα στὴν Πάτμο μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1780 καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης, ἐξαρχικὸς ἐπιτηρητῆς στὴ διοίκηση τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σὲ μιὰ παραγμένη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς (1793), καταλογογράφος τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τῆς (c.1793) καὶ γραφέας πατριαρχικῶν κωδίκων,⁵³ ὁ Μακάριος θὰ ἐπωφεληθῆκε ἀπὸ τὴν παραμονή του ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἐντοπίσει ἀνέκδοτο ὕλικὸ κατὰλληλο νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὴ συλλογικὴ προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸν Νικόδημο καὶ ἄλλους λόγιους μοναχοὺς γιὰ ἐκδοσὴ ἔργων τῆς πατερικῆς καὶ ἀσκητικῆς θεολογίας —εἶχαν ἤδη συνεκδώσει τοὺς τόμους τῆς *Φιλοκαλίας* (1782), τοῦ *Εὐεργετινοῦ* (1783) καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου* γιὰ τὴ συνεχῆ θεία μετάλληψη (1783). Οἱ χειρόγραφες μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, ἰδίως τὰ *Γ.Π.* καὶ ὁ *Π.Π.*, ἂν καὶ συγγραφὲς δυτικῶν θεολόγων, εἰσήγαγαν μὲ συστηματικὸ τρόπο τοὺς πιστοὺς —καὶ ὅχι μόνο τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ προηγούμενα ἔργα— στὸ δρόμο τῆς πνευματικῆς ἀσκήσεως ὡς μέσου γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἡθικῆς τελειότητος καὶ τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεό, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ θὰ θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀσκητὴ ἱεράρχη ἀναγνώσματα ἄξια νὰ δοῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μὲ τὶς ἀναγκαῖες φυσικὰ προσαρμογὲς στὶς προσδοκίες τοῦ ὀρθόδοξου ἀναγνώστη. Δὲν γνωρίζουμε ἂν φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πάτμο πῆρε μαζί του τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα ἢ ἀντίγραφα τοὺς φιλοτεχνημένα ἴσως ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἄλλους μοναχοὺς τῆς Μονῆς (θυμίζω ξανά τὶς ἀναγνωστικὲς ὁδηγίες

53. Γιὰ τὸ χρόνο παραμονῆς τοῦ Μακάριου στὴν Πάτμο καὶ τὶς ἀσχολίες του στὴ Μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι», *δ.π.*, σ. 319, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐν γένει παρουσία του ὡς ἡσυχαστῇ στὸ νησι τῆς Ἀποκαλύψεως, βλ. Ἀνθούσα Μοναχῇ, *Ἐρημίται τῆς Πάτμου καὶ ἐρημιτήρια (1088-1988)*, Ἀθήνα 1988, ἐκδ. Ι. Κ. Μονῆς «Εὐαγγελισμὸς Μητρὸς ἡγαπημένου», σ. 71-80.

πού ἀπαντοῦν στὰ περιθώρια τοῦ *Π.Π.*). Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συναντήθηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ δεύτερη φορὰ τὸ 1784 καὶ τότε ἀκριβῶς ὑποθέτω ὅτι θὰ παρέδωσε στὸν Νικόδημο τὴ συγκομιδὴ τῶν πατμιακῶν κειμένων.⁵⁴ Τὰ δύο ἀπὸ αὐτά, ὅπως εἶδαμε, ἀπαριθμοῦνται ἀκόμη στοὺς καταλόγους τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης, ἐνῶ τὸ τρίτο, τὰ *Γ.Π.*, ἐμφανίζεται μόνον στοὺς παλαιότερους, τοῦ 1769 καὶ σ' ἐκείνον τοῦ Μακάριου Νοταρᾶ, ἀλλ' ἔκτοτε τὰ ἔχνη του ἔχουν χαθεῖ.

Μὲ τὴν παρουσίαση τῶν νέων δεδομένων γύρω ἀπὸ τὴ μετάφραση καὶ δημοσίευση τοῦ Ἀόρατου Πολέμου καὶ τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν* ἡ σχηματισμένη ὡς τώρα εἰκόνα γιὰ τὴ σχέση τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη μὲ τὰ κείμενα τῶν Scupoli καὶ Pinamonti, καί, πέρα ἀπ' αὐτό, γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ καθολικισμοῦ στὸ ἔργο του, ἔρχεται ν' ἀλλάξει ριζικά. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ ὑπῆρξε τελικὰ ἑμμεση. Ἄν ἰσχύει ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴ διαδικασία τῆς γνωριμίας του μὲ τὶς δύο συγγραφές (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού διαμεσολάβησε γιὰ νὰ τὶς γνωρίσει), ὁ ἴδιος ἔπαιξε ἀπλῶς τὸ ρόλο τοῦ ἀποδέκτη καὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ διεκπεραιωτῆ. Δὲν ἐπρόκειτο ἐδῶ γιὰ «φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ πειρατεία» ἔργων τῆς ρωμαιοκαθολικῆς

54. Ἡ πρώτη συνάντησή τους στὸ Ὄρος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1777 (εἶχαν ἤδη γνωριστεῖ νωρίτερα στὴν Ὑδρα), ὅταν τοῦ παρέδωσε τὰ χειρόγραφα τῆς *Φιλοκαλίας* καὶ τοῦ *Εὐαγγελιστοῦ* γιὰ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν ἐκδόσή τους. Γιὰ τὴ συνάντησή τοῦ 1784 καὶ τὸ τί ἐπακολούθησε εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφή τοῦ βιογράφου του ἱερομόναχου Εὐθύμου: «Εἰς τοὺς 1784 ἦλθε τὸ δεύτερον [Μπιλάλης: ὕστερον] ὁ Ἅγιος Κορίνθου, καὶ πάλιν ἐδιόρθωσε καὶ ἐκαλλώπισε τὸ βιβλίον τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ νέου θεολόγου, ἐσύνθεσε καὶ τὸ πρῶτον ἐξομολογητᾶριον, ἐσύναξε καὶ ἐκαλλώπισε καὶ κατὰ μέρος ἐμελούργησε τὸ ἱερὸν Θεοδοκᾶριον. Ὁμοίως ἐκαλλώπισε τὸ βιβλίον τοῦ ἀοράτου πολέμου ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐσύνθεσε καὶ ἐκεφαλοποίησεν. Ὁμοίως ἐκαλλώπισε καὶ τὰ [Μπιλάλης: τὰ] τῶν νεομαρτύρων καὶ τὰ Πνευματικὰ Γυμνάσματα», ἐκδ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 5 (1921), 210-11 καὶ Ὁ πρωτότυπος βίος τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809), ἐπιμ. Νικόδημου (Μπιλάλης), ἐκδ. 8η, Ἀθήνα 1990, σ. 10-11. Σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικόδημου δὲν ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν ἀφίξη τοῦ ἐξόριστου ἱεράρχη στὸν Ἀθῶ. Ὅτι τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου ἔφτασαν στὰ χέρια του πάντως μετὰ τὸ 1782 πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀναφορὰς στὸ χειρόγραφο τῆς Ἡθικῆς Φιλοσοφίας πού ἀπαντοῦν στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ἐντάχθηκαν στὸ κείμενο σὲ χρόνο μεταγενέστερο τοῦ 1782, τοῦ ἔτους δηλαδὴ τῆς πρώτης συγγραφῆς του στὴ Σκυροπούλα. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 12, κατὰ τὴ σύλληψιν καὶ σύνταξιν τοῦ βιβλίου ἦταν στερεημένος ἀπὸ κάθε εἶδους βοήθημα, ἐνῶ εἶναι βεβαιωμένο ὅτι τὸ ἐπεξεργάστηκε πολλὰς φορές πρὶν νὰ τὸ δημοσιεύσει, βλ. Italo Citterio, ὁ.π., σ. 80-81.

γραμματοείας —για να θυμηθοῦμε τὴν κατηγορία τοῦ L. Gillet⁵⁵— οὔτε καὶ για ἀπειθείας ἐπαφὴ μὲ τὰ πρωτότυπα. Τὰ δύο ἰταλικά κείμενα ἔφτασαν στὰ χέρια του μεταφρασμένα στὴν κοινὴ γλῶσσα ἀνώνυμα καὶ χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο (στὴν περίπτωσή τουλάχιστον ποὺ τοῦ εἶχαν διαβιβάστει ἀντίγραφα τῶν χειρογράφων) ὅτι περιεῖχαν πληροφορίες καὶ για τοὺς συγγραφεῖς τους. Δὲν χρειάζοταν φυσικά μεγάλος κόπος για νὰ καταλάβει ὁ Νικόδημος τὴ θεολογικὴ ταυτότητα τῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ νὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ αὐστηρὰ ἀσκητικὸς δρόμος ποὺ συμβούλευαν ὡς κατευθυντήρια ἐπιλογή στὸν καθημερινὸ ἀγῶνα για τὴν τελείωσή καὶ θέωση τοῦ χριστιανοῦ ἀνταποκρινόταν ὁλοσδιόλου στὸ προσωπικὸ του ἐσωτερικὸ βίωμα, ὅπως προφανῶς εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὸν σεβάσμιο κομιστὴ τῶν χειρογράφων. Στὸ τέλος-τέλος οἱ δογματικὲς καὶ ἐκκλησιολογικὲς ἀναφορές, ὅσες τυχὸν ἐντοπίζονταν μέσα στὶς σελίδες τους, σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη δημοσίευση θὰ μπορούσαν εὐκολὰ νὰ τροποποιηθοῦν ἢ νὰ ἐξοβελιστοῦν. Στὴ συνειδησί του ἄλλωστε ἡ υἱοθέτηση ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους συγγραφεῖς ἰδεῶν τῆς δυτικῆς θεολογίας δὲν συνιστοῦσε ἐπιλήψιμη πράξη, ἀρκεῖ τὰ δάνεια νὰ ἦταν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ αἰρετικὲς κακοδοξίες. «Καὶ τὸ νὰ διαλέγῃ τινὰς τὰ καλὰ καὶ ὀρθὰ ἀπὸ τοὺς ἐναντίους, τοῦτο δὲν κατηγορεῖται· ἀλλ' ὅχι καὶ τὸ νὰ δανείζεται τὰ σαθρὰ καὶ κακὸδοξα.» Τὴν ἀνεκτικὴ αὐτὴ ἄποψή τὴν εἶχε διακηρύξει κιόλας ἀπὸ τὸ 1794 στὴν ἔκδοσή τοῦ 'Εξομολογηταρίου του,⁵⁶ σ' ἓνα ἐγχειρίδιο ὅπου ὁ ἴδιος εἶχε χρησιμοποίησει, παραπέμ-

55. Στὴν κριτικὴ του για τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ H. A. Hodges στὴν ἀγγλικὴ μετάφρασή τοῦ 'Αόρατου Πολέμου, Λονδίνο 1952 (βλ. σημ. 42), π. *Sobornost* 12 (1952) 586.

56. *Βιβλίον ψυχοφελέστατον... ἐκ διαφορῶν διδασκάλων ἐρανισθέν*, Βενετία 1794, σ. 67, σημ. 1. Τὴν ἀφορμὴ για τὴ διατύπωση τῆς θέσης αὐτῆς τὴν ἔδωσε ἡ ἐπισήμανση συγκεκριμένου «αἰρετικοῦ φρονήματος» στὸ 'Εξομολογητᾶριο κάποιου «μεγάλου ὀνόματος» (ἐννοοῦσε τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Δ') ἐκδεδομένο στὴ Βιέννη τὸ 1787 καὶ οὐσιαστικά, κατὰ τὸν Νικόδημο, ἀνατυπωμένο ἀπὸ τὸ παλαιότερο 'Εξομολογητᾶριο τοῦ Νεόφυτου Ροδινοῦ (1630), πβ. Angelo Amato, *Il sacramento della penitenza nella Teologia Greco-Ortodossa*, Θεσσαλονίκη [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 38], 1982, σ. 341-42, Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 380 καὶ Italo Citterio, ὁ.π., σ. 311, σημ. 189. Παρόμοια στάση καταγράφεται καὶ στὸ 'Εορτοδρόμιον (1836), σ. 584: «Τὰ κακὸδοξα φρονήματα καὶ τὰ παράνομα ἔθι τῶν Λατίνων καὶ τῶν ἄλλων Αἰρετικῶν πρέπει νὰ μισῶμεν καὶ νὰ ἀποστρεφώμεθα» εἴ τι δὲ εὐρίσκεται ἐν αὐτοῖς ὁρθῶς ἔχον καὶ ὑπὸ τῶν Κανόνων τῶν Ἱερῶν Συνόδων βεβαιούμενον, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μισῶμεν καὶ νὰ ἀποστρεφώμεθα», πβ. Θεόκλητος Διονυσιάτης, 'Ἁγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὁ.π., σ. 192. Ἀντίθετα, ὁ Θεοδώρητος Λαυριώτης διατυπώνει ἀπόλυτες θέσεις ὡς πρὸς τὴ χρῆσιν δυτικῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους συγγραφεῖς ἀπορρί-

ποντας σ' αυτά, δύο γνωστά ιησουϊτικά έργα, τὰ *Il Confessore istruito* καὶ *Il Penitente istruito* τοῦ Paolo Segneri, γὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὄχι στὸ πρωτότυπο ἀλλὰ στὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη τῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας.⁵⁷ Τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν *A.Π.* καὶ *Γ.Π.*, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, εἶχε μπροστά του ἑλληνικά καὶ ὄχι ξενόγλωσσα κείμενα τοῦ πρόσφερε μεγαλύτερη ἄνεση γιὰ ποικίλες ἐπεμβάσεις στὸ περιεχόμενό τους, μορφολογικές, ἐννοιολογικές, γλωσσικές. Ἔτσι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, ἀποκαθαρμένο δογματικά, ἐμπλουτισμένο μὲ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας καὶ ἐκσυγχρονισμένο γλωσσικά, ἀνέμενε ὁ Νικόδημος ὅτι θὰ προκαλοῦσε τὴν ἴδια ἀπήχηση καὶ τὴν ἴδια ἱκανοποίηση ὅσῃν ἐκεῖνος εἶχε αἰσθανθεῖ ὁλοκληρώνοντας τὴν ἐπεξεργασία καὶ δίνοντας στὸ φῶς τὶς μεταφράσεις τῶν χειρογράφων τῆς Πάτμου. «Πολλὰ ἐγκώμια ἔπρεπε νὰ εἰπῶ διὰ τὴν ὄντως θαυμαστὴν καὶ σοφωτάτην ταύτην Βίβλον, πῶς εἶναι καταπεπυκνωμένη ἀπὸ χρήσεις τῆς Θείας Γραφῆς, πῶς εἶναι πεπληρωμένη ἀπὸ μαρτυρίας τῶν Θείων Πατέρων· πῶς εἶναι γεμάτη ἀπὸ Θεοσοφίαν· γεμάτη ἀπὸ κατάνυξιν, γεμάτη ἀπὸ ὠφέλειαν πνευματικὴν· ἀλλὰ ἀφίνω νὰ τὴν ἐγκωμιάσῃ διὰ τῆς πείρας, οἱ μετὰ προσοχῆς καὶ γνώσεως ταύτην ἀναγινώσκοντες», θὰ γράψει γιὰ τὰ *Γ.Π.* στὸν πρόλογο τῆς ἐκδοσῆς τοῦ 1800,⁵⁸ ἀνυποψίαστος προφα-

πτοντας ἔτσι τὴ θεωρία καὶ τὶς δοκιμὲς τοῦ Νικोधέμου: «Μὴ θαυμάσης, ἀγαπητὲ —γράφει στὸ «Ὑπόμνημα ἀναγκαῖον πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ὀρθοδόξων» ὅπου ἡ καταγγελία του γιὰ τὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά*— ἐὰν καὶ εἰς βιβλία τινὰ κακοδόξων ποιήματα εὐρίσκονται πολλὰ ὠφέλιμα διηγήματα πρὸς ρύθμισιν ἐναρέτου πολιτείας [...] καὶ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων διδασκάλων ἐρασιζόμενοι ἀπὸ τὰ συγγράμματα δυτικῶν ἐλλογίμων καὶ ὅσα ἀδογματίστως εὐρίσκονται ἐν ἐκείνοις συλλέγουσι καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὰ ἐκείνων [συγγράμματα καὶ λόγους· ἀδύνατον ὅμως εἶναι ὅπου νὰ μὴ εὐρίσκηται συμπεφυρμένους καὶ ὁ ἴος τῆς ἐκείνων κακοδοξίας], Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων», *Θεολογία* 16 (1938) 350, πβ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Γυμνάσματα πνευματικά»», *ὁ.π.*, σ. 169.

57. Τὸ ὅτι ὁ Νικόδημος ἐπικαλεῖται τὶς μεταφράσεις καὶ ὄχι τὰ πρωτότυπα δὲν προκύπτει μόνο ἀπὸ τὴ χρῆσιν τῶν ἐξελληνισμένων ἀπὸ τὸν Ρωμανίτη τίτλων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, τὶς ἐλάχιστες φορές ποὺ παραπέμπει στὶς σελίδες τῶν δύο ἔργων, αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ κείμενο τῶν μεταφράσεων. Ἀπὸ διάφορους λόγους (βιβλιογραφικὴ ἄγνοια, ἀδυναμία αὐτοψίας) ὀρισμένοι μελετητὲς συνέδεσαν τὶς ἀναφορὰς τοῦ Νικोधέμου κατευθεῖαν μὲ τὰ ἰταλικά πρωτότυπα ἢ ἤφρησαν ἀδιευκρίνιστη τὴ θέση τους γιὰ τὸ τί τελικὰ πίστευαν ὅτι συνέβαινε, βλ. Virgil Cândea, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 27 (1989) 55-63, Italo Citterio, *ὁ.π.*, σ. 117 κέ., 358-61.

58. *Γ.Π.*, σ. 11.

νώς για τους θεολογικούς προβληματισμούς που θα ανέπτυσσαν νεώτεροι μελετητές σχετικά με την όπτική των Γ.Π. και του Α.Π. απορώντας με τις επιλογές του Νικόδημου και τις «πτυχές αποκάλυπτου έκδυτικισμού που εμφανίζει το έργο του».⁵⁹

Μένει το λεπτό σημείο της σιωπής του γύρω από την πατρότητα ή έστω την προέλευση των μεταφράσεων, για την οποία ήταν απόλυτα ένημερος και την οποία ωστόσο θα άφηνε, όπως είδαμε, άδιευκρίνιστη και στην περίπτωση του τρίτου πατριακού χειρογράφου που πέρασε από τα χέρια του. Και εκεί μόν, παραλείποντας τη μνεία της Πάτμου, κατέστησε τουλάχιστον σαφές ότι το ύλικό του το άντλησε από ανέκδοτες πηγές. Έδω απέκρυψε και το ένα και το άλλο και την αρχή της αποκάλυψης επρόκειτο να την κάνουν οι σύγχρονοί του αντικολληβάδες. Νά υπήρξε άραγε, σε σχέση με τη μυστικότητα που περιέβαλλε το θέμα, κάποια κοινή συμφωνία ανάμεσα στα συνεργαζόμενα μέρη για λόγους προφύλαξης από το ξέσπασμα ενός ένδεχόμενου σκανδάλου; Ήδη ο Θεοδώρητος Λαυριώτης σχολιάζοντας την έκδοση των Γ.Π. κατάγγελλε ότι ήταν έργο του Ίγνάτιου Λογίολα, του ιδρυτή του τάγματος των Ίησουιτών, και ότι κάπου το βρήκε μεταφρασμένο ο Νικόδημος και το δημοσίευσε με δικές του προσθήκες.⁶⁰ Αν ή προϊστορία της έκδοσης του ήταν γνωστή σε όλες τις λεπτομέρειές της, ίσως ο αντίκτυπος των αποκαλύψεων του να επεκτεινόταν και πέρα από το πρόσωπο του εκδότη.

Ανεξάρτητα από μια τέτοια υπόθεση, το ζήτημα, πρέπει νομίζω, να συνδεθεί μ' ένα γενικότερο φαινόμενο, τις νοοτροπίες και τη στάση των ελλήνων λογίων των περασμένων αιώνων απέναντι στα θέματα της πνευματικής ιδιοκτησίας. Οι κανόνες της συγγραφικής και εκδοτικής δεοντολογίας λειτουργούσαν ελαστικά και κατά συνείδηση και δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όχι μόνο αποσιώπησης των πηγών από τους συγγραφείς αλλά ακόμη και σφετερισμού ανέκδοτων έργων λογίων που δεν ζούσαν πιά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρόμοιες ενέργειες, όταν αποκαλύπτονταν, έμεναν ασχολίαστες.⁶¹ Ο ίδιος ο Νικόδημος, που το 1794 υποδείκνυε τη

59. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 199. Ο συγγραφέας επεξηγεί τις απόψεις του στη συνέχεια του βιβλίου.

60. Εϋλόγιος Κουρίλας, *δ.π.*, σ. 351, πβ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *δ.π.*, σ. 170. Βλ. και σημ. 33.

61. Το φαινόμενο της αποσιώπησης των πηγών παρατηρείται πρωτίτως στο χώρο της θρησκευτικής γραμματείας του 17ου και 18ου αι. Έργα που κυκλοφόρησαν ευρύτατα, όπως π.χ. ή *Αμαρτωλών σωτηρία* (α' έκδ. 1641) του Αγάπριου Λάνδου, οι *Λιδαχές* (α' έκδ. 1700) του Ήλια Μηνιάτη, ο *Ποιμενικός Αδός* του Προκόπιου Πε-

συγγένεια του Έξομολογηταρίου του πατριάρχη Καλλίνικου Δ' (1787) προς το παλαιότερο κανονικό έργο του λατινόφρονος Νεόφυτου Ροδινού (1630) ύστερα μάλιστα από προσωπική του έρευνα ανάμεσα στα δύο έντυπα,⁶² συνήθιζε και αυτός να άξιοποιεί στις δικές του εκδόσεις ζένα κείμενα σωζόμενα ανέκδοτα στις βιβλιοθήκες του Άθω και άλλου, χωρίς να αίσθάνεται την ανάγκη να αναφέρει κάθε φορά την πατρότητα ή την άρχαιακή τους προέλευση. Συγχρόνως παραχωρούσε στον έαυτό του το δικαίωμα επέμβασης στο περιεχόμενο και στη μορφή τους ανάλογα με τους σκοπούς και τις άπαιτήσεις της έκδοσης εξασφαλίζοντας έτσι ένα είδος άφανους συγγραφικής συγκυριότητας. Με παρόμοιο πνεύμα αναμφισβήτητα αντιμετώπισε και τα κείμενα των μεταφράσεων του Ρωμανίτη. Έκδιδοντάς τα φρόντισε από την άρχή να προσδιορίσει τη σχέση του με αυτά. Ούτε ως συγγραφέας τους έμφανίστηκε ούτε ως μεταφραστής τους, άλλ' άπλως ως ένας εκδότης που είχε κοπιάσει πολύ να τα «καλλωπίσει» και να τα προσαρμόσει στις πνευματικές ανάγκες των άναγνωστών του.

Όπως και να είναι, κάτω από τη νέα όπτική των πραγμάτων, οι έρμηνευτικές αναλύσεις και τα σχόλια όσα έχουν διατυπωθεί παλαιότερα και πρόσφατα βασισμένα σ' ένα αυτόνόητο ως τώρα δεδομένο, την άμεση έξάρτηση των εκδόσεων του Νικόδημου Άγιορείτη από τα ιταλικά πρωτότυπα, πρέπει στο ιστορικό και το γλωσσικό τους τουλάχιστον μέρος να αναθεωρηθούν. Η συνάντηση του άθωνίτη μοναχού με τα δύο κείμενα της άσκητικής γραμματείας του καθολικισμού δέν προέκυψε, όπως γενικά έχει υποστηριχθεί, μέσα από τους δρόμους των προσωπικών του αναζητήσεων και κινήτρων ως επακόλουθο των έπιρροών που είχε δεχθεί και των πνευματικών δεκτικότητων που είχε διαμορφώσει κατά τη νεότητά του ζώντας σε περιοχές του Αίγαίου και των παραλίων του (Νάξος, Σμύρνη) με ισχυρές καθολικές κοινότητες και έντονη ιεραποστολική παρουσία των Ίησουλών.⁶³ Μια τέτοια ιδεολογική ζύμωση, αν πράγματι υπήρξε, δέν μπορεί παρά να είχε συντελεστεί υπό δυσμενείς κοινωνικούς όρους. Γιατί είναι γνωστοί οι φραγμοί στην έπικοινωνία μεταξύ όρθοδόξων και καθολικών

λοποννήσιου (1780), ή άνώνυμη Θύρα Μετανοίας (1795), όφείλουν πολλά σέ δυτικά πρότυπα, όταν δέν είναι πιστές μεταγραφές τους, βλ. και σημ. 27. Περιπτώσεις σφετερισμού ανέκδοτων έργων έλλήνων λογίων από μεταγενέστερους συγγραφείς έχουν επίσης έπισημανθεί από την έρευνα, όπως π.χ. έργων του Ίωάννη Μπενιζέλου (18ος αϊ.), του Ίωάννη Άβράμιου (18ος αϊ.), του Γρηγόριου Κωνσταντά (19ος αϊ.) κ.ά., για τη μελέτη των όποιων μπορεί να άναχθεί κανείς στην οικεία βιβλιογραφία.

62. Βλ. σημ. 56.

63. Italo Citterio, *ό.π.*, σ. 122-123.

σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς τόπους, ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπου τὸ κλίμα ἀποξένωσης, καχυποψίας καὶ μίσους τῶν μὲν πρὸς τοὺς δὲ ἦταν ἀπαγορευτικὸ γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν προσεγγίσεις καὶ ὁσμώσεις τῶν ἀντίπαλων ὁμολογιῶν στὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχαν περιχαρακωθεῖ, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρά, στὶς δικές τους δογματικές ἀσφάλειες καὶ ἄμυνες. «Οἱ Ἕλληνες [σχισματικοὶ τῆς Νάξου] —ἐγγραφὴ στὴν ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1775 ἀναφορὰ τοῦ πρὸς τὴν Ἀγία Ἐδρα ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος τῆς νήσου G. B. Crispi— [...] ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια ἐκδηλώνονται θανάσιμοι ἐχθροὶ (nemici infensissimi) τοῦ καθολικοῦ ὀνόματος κατὰ μίμηση τῶν ἄλλων νησιῶν.»⁶⁴ Ὁ Νικὸδῆμος καὶ λόγω καταγωγῆς (ἀνατράφηκε σὲ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξο περιβάλλον) καὶ λόγω ἡλικίας (τὸ 1765 ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Νάξο γιὰ σπουδὲς στὴν παραδοσιακὴ σχολὴ Σμύρνης ἦταν μόλις 16 ἐτῶν) δὲν εἶχε προλάβει ἀσφαλῶς ν' ἀποκτήσει παραστάσεις καὶ βιώματα ποὺ θὰ τοῦ πρόσφεραν τὸ κίνητρο νὰ γνωρίσει

64. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia. IV Naxos*, Ρώμη [*Orientalia Christiana Analecta* 11], 1938, σ. 50, 180. Ὁ Crispi στὴ συνέχεια τῆς ἀναφορᾶς τοῦ δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὸν εἰρηνικὸ χαρακτῆρα τοῦ Ἑλλήνα μητροπολίτη καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ μὴ δημιουργεῖ ἐνοχλήσεις στοὺς καθολικοὺς. Ὅμως ἀργότερα, τὸ 1792, μιλάει μὲ σκληρὴ γλώσσα γιὰ τὸν ὁμόλογό του ὀρθόδοξο ποιμένα, ὁ.π., σ. 196-97. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογα ἀντικαθολικὰ αἰσθήματα θὰ ἀπέδιδε στοὺς «αἱρετικούς» ὀρθόδοξους κατοίκους τῆς Νάξου καὶ στὴν ἐκθεσὴ τοῦ τοῦ 1783, βλ. Ἑμμ. Ι. Καρπάθιος, *Ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλάδες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1936, σ. 68. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο κοινοτήτων στὶς Κυκλάδες καὶ τὴν ἐντασὴ ποὺ προκλήθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. βλ. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 120 κέ. ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Σμύρνη περιορίζομαι στὴν ἐγκυρὴ μαρτυρία τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ ποὺ ἔζησε ἐκεῖ τὰ νεανικά του χρόνια, ἦταν σχεδὸν συνομήλικος τοῦ Νικὸδημου καὶ συσχολαστῆς του: «Διὰ νὰ ἀποκτήσω τὴν γνῶσιν τῆς Λατινικῆς γλώσσης, ἔπρεπε νὰ προσδράμω εἰς τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὴν Σμύρνην Δυτικούς ἱερωμένους, καὶ ἐξαιρέτως τοὺς Ἰησουίτας· πρᾶγμα δύσκολον, διὰ τὴν κατ' αὐτῶν πρόληψιν, τρεφομένην μάλιστα ἀπὸ τὴν κατέχουσιν αὐτοὺς μανίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ, μανίαν τόσον σφοδράν, ὥστ' ἐνόμιζαν, καὶ νομίζουν ἀκόμη σήμερον, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰησοῦ Ἰησουίται τὴν ἐπιστροφὴν ἐνὸς γραικοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν των πολὺ πλέον ἀξιώμισθον ἔργον παρὰ νὰ κατηχῇσιν δέκα Τούρκους, ἢ δέκα εἰδωλολάτρας. Τὸ πρᾶγμα ἤθελ' εἶσθαι πολὺ δυσκολώτερον, ἂν ἔζη ὁ πάππος μου· πῶς ἦτο δυνατόν νὰ μὲ παραδῶσθαι εἰς χεῖρας Ἰησουιτῶν, ὁ Ἀδαμάντιος Ρύσιος, ὅστις ἐσύνηταξε ποίημα ὁλόκληρον διὰ στίχων Ἰαμβικῶν κατὰ τῶν καταχρήσεων τοῦ Παπισμοῦ, ἐπιγραφόμενον, *Λατίνων θρησκείας ἔλεγχος*, εἰς 36 κεφάλαια, κ' ἐφρόντισεν νὰ τυπωθῇ εἰς τὸ Ἀμστελδάμ [1748]...», *Βίος [= Συλλογὴ τῶν... Προλεγομένων*, Παρίσι 1833], σ. ιδ' (χρησιμοποιοῦ τὴ φωτομηχανικὴ ἔκδοσιν τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπέζης, μὲ πρόλογο Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1984).

βαθύτερα καὶ νὰ προσοικειωθεῖ τὴ λατινικὴ θρησκευτικὴ πνευματικότητα καὶ παράδοση. Ἐνα δεδομένο ποὺ θὰ φαινόταν παράδοξο νὰ ἔλλαξε ἀργότερα ὅταν, λαϊκὸς ἀκόμα, μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του (1770), ἀναμύχθηκε στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὡς γραμματέας τῆς μητρόπολης Παροναξίας καὶ ἄρχισε νὰ σχετίζεται μὲ τοὺς ἐξόριστους ἐκεῖ ἀθωνίτες κολλυβάδες μοναχοὺς καὶ τὸν Μακάριο Νοταρὰ στὴν Ὑδρα. Ἀβασάνιστα ἐπομένως ἔχουν διατυπωθεῖ οἱ ἀπόψεις ποὺ τὸν θέλουν νὰ εἶχε πολλὲς ἐπαφές μὲ τοὺς Ἱησουίτες (τὸ τάγμα τους, σημειωτέον, καταργήθηκε τὸ 1773, ὁπότε καὶ ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ Νάξο),⁶⁵ νὰ ἔμαθε τὰ ἰταλικά μᾶλλον ἀπὸ αὐτοὺς⁶⁶ ἢ, ἀκόμη, νὰ διάβασε τὰ βιβλία τοῦ Scupoli καὶ τοῦ Pinamonti στὴ Νάξο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἢ σὲ γαλλικὲς μεταφράσεις τους καὶ μάλιστα νὰ τὰ συναποκόμισε μαζί του φεύγοντας τὸ 1775 γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος.⁶⁷ Ἡ πραγματικότητά ὑπῆρξε διαφορετικὴ. Μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ διασταυρώθηκε ἀργότερα, ὅταν μόνιαζε πιά στὴν ἀθωνικὴ πολιτεία, κάτω ἀπὸ συνθῆκες ποὺ, ἂν δὲν εἶχαν συντρέξει, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο κατὰ πόσο ὁ Νικόδημος θὰ σκεφτόταν ποτὲ νὰ ἀναζητήσει καὶ πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιδοθεῖ στὴ μετάφραση παρόμοιων ἐγχειριδίων. Ἀλλωστε μιὰ τέτοια δραστηριότητα προϋπέθετε καὶ ἀνάλογον βαθμοῦ γλωσσομάθεια, στοιχεῖο ἀμφισβητήσιμο ἐπίσης στὴν περίπτωσή του.⁶⁸

65. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος, ὁ.π., σ. 128.

66. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς ὑποστηριζόμενες ἐκδοχὲς σχετικὰ μὲ τίς σπουδὲς τοῦ Νικόδημου στὶς ξένες γλῶσσες, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ἀπὸ παλιὰ ἀποκρουστὴ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ἀκριβῶς ποὺ ἐκτίθεται διεξοδικότερα σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, τῶν τεταμένων δηλ. σχέσεων ἀνάμεσα στὸν ὀρθόδοξο πληθυσμὸ καὶ τοὺς δυτικὸς ἱερωμένους, βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Nicodème l'Hagiorite*, ὁ.π., σ. 12, σημ. 23. Οἱ ἴδιοι ὅμως ὅροι ἴσχυαν καὶ γιὰ τὴ Σμύρνη (βλ. σημ. 64), ὥστε νὰ δικαιούμεστε νὰ ἀμφιβάλλουμε κατὰ πόσο θὰ μπορούσε ὁ νεαρὸς Νικόδημος (τότε Νικόλαος) νὰ μάθει ἢ νὰ τελειοποιήσει ἐκεῖ τὴ γνώση τῶν ξένων γλωσσῶν, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἄλλους. Ἐπιπλέον, στὴν παραδοσιακὴ σχολὴ τοῦ Ἱερόθεου Δενδρινοῦ (καὶ ὄχι Βουλισμᾶ, ὅπως συχνὰ γράφεται ἀπὸ τοὺς νεώτερους βιογράφους τοῦ Νικόδημου) δὲν διδασκόταν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία, οὔτε κἀν λατινικά, ἐνῶ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς δασκάλους τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, γιὰ τίς ὁποῖες ἄλλωστε ἐνδιαφέρονταν μόνον ὅσοι ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐμπορικὸ στάδιο, βλ. Ἄδ. Κοραῆς, *Βίος*, ὁ.π., σ. ιγ'. Πβ. καὶ σημ. 68.

67. Θεόκλητος Διονυσιάτης, ὁ.π., σ. 191, 198.

68. Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ γλωσσομάθεια τοῦ Νικόδημου ἐφευρέθηκε προκειμένου νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ μεταφραστικὲς του ἐπιδόσεις. Ἀλλωστε ὅσοι μίλησαν γιὰ τίς σπουδὲς του στὶς ξένες γλῶσσες δὲν προσκόμισαν καμιὰ σχετικὴ μαρτυρία ἀπὸ τίς πηγές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ παλαιοὶ βιογράφοι του, ἐνῶ ὑπογραμμίζουν μὲ θαυμασμὸ τίς διανοητικὲς του ἱκανότητες καὶ τὴ φιλανθρωπία του, πούθενά δὲν ἀναφέρουν

“Όσον άφορᾷ, τέλος, τὶς παρατηρήσεις τὶς διατυπωμένες γιὰ τὴ μεταφραστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Νικόδημο, χωρὶς ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς νὰ χάνουν τὴν ἄξία τους, θὰ ἦταν περισσότερο ἔγκυρες ἐφόσον στηρίζονταν στὰ πρᾶγματικά δεδομένα, στὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ τῶν ἐνδιάμεσων ἐλληνικῶν πηγῶν τὶς ὁποῖες ἀναπαρήγαγε ὁ Νικόδημος στὰ βιβλία του.⁶⁹ Θὰ ἄξιζε νὰ μελετηθεῖ κανεὶς ὅχι μόνον τὶς φραστικές του παραλλαγές στὸ κείμενο τοῦ Ρωμανίτη ἀλλὰ καὶ τὴν υἱοθέτηση λέξεων καὶ ὅρων σ’ ἐκείνες μάλιστὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀπαιτοῦσαν προσφυγὴ σὲ εἰδικὲς θεολογικὲς ἔννοιες. Θὰ ἀποκαλυπτόταν τότε ὅτι ἡ γνώση τῶν πηγῶν τῆς ὀρθοδοξίας δὲν ἦταν καθόλου ξένη στὸν κρητοπάτριο μεταφραστή.⁷⁰ Τώρα, γιὰ αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἀσχολήθηκε νὰ μεταφέρει στὰ ἐλληνικὰ τὸν *Πόλεμο Πνευματικὸ καὶ τὰ Γυμνάσματα Πνευματικά*, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλα ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας τῶν προηγούμενων αἰώνων, στὸν μικρὸ χῶρο ἐνὸς νησιοῦ μὲ παράδοση στὴν ὀρθόδοξη μοναστικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ ἀνοικτὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Ρώμη, πρέπει ἀσφαλῶς

ὅτι γνώριζε ξένες γλῶσσες καὶ ὅτι διάβαζε ἢ μετέφραζε ξενόγλωσσα βιβλία. Γιὰ τὸν Α.Π. καὶ τὰ Γ.Π. γράφουν ἀπλῶς, ὅπως εἶδαμε, ὅτι τὰ «καλλώπισε», βλ. σημ. 54. Τέλος ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔρευνα στὶς ἀσκητοποιμαντικὲς καὶ κανονικὲς ἐκδόσεις του καὶ ἰδίως στὸ σῶμα τῶν σημειώσεών τους, διαπίστωσα ὅτι ὁ Ν. σπάνια παραπέμπει τὸν ἀναγνώστη σὲ ξενόγλωσση βιβλιογραφία (παρὰ μόνον σὲ λατινικὴ) καὶ ὅτι οἱ ἀναφορές του σὲ ἔργα ξένων συγγραφέων ἢ σὲ πρόσωπα τῆς δυτικῆς λογιοσύνης προέρχονται ἀπὸ ἀναγνώσεις ἐντυπων ἢ χειρόγραφων ἐλληνικῶν πηγῶν. Τὸ ὅλο θέμα φυσικὰ χρειάζεται λεπτομερέστερη τεκμηρίωση.

69. Ἀναφέρομαι κυρίως στὶς γλωσσικὲς παρατηρήσεις τῶν H. A. Hodges καὶ Italo Citterio.

70. Ἐννοιες καὶ προσδιορισμοί, ὅπως ἀγνωσία, χαυνότης, ξηρασία, περικυρότησις, ἐπιτριβή, χωρητικός, ἀγαπητικός, αἰσθητικός κ.ἄ., τὶς ὁποῖες υἱοθετεῖ ὁ Νικόδημος, ἐπιχωριάζουν στὰ ἀγιογραφικά καὶ πατερικά κείμενα. Παράλληλα διατηρήθηκαν στὰ κείμενα τοῦ Νικόδημου ὁρισμένες ἐξελληνισμένες ἔννοιες τῆς λατινικῆς θεολογικῆς παράδοσης: ἀξιομισθία, προσευχαὶ ἀκοντιστικά κτλ. Ἀπὸ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπέφερε στὴν ἀπόδοση ἀποικῶν ἐκκλησιολογικῶν ὅρων, θὰ σταθῶ στὴν ἔκφραση «Santa Chiesa Romana» τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου (C.S., κεφ. 63). Ὁ Ρωμανίτης μεταφράζει «ἡ ἁγία ρωμαϊκὴ ἐκκλησία», ποὺ ὁ Νικόδημος παραλλάζει σὲ «ἡ ἁγία μου ἐκκλησία» (Μέρος Β', κεφ. Γ'). Ἐγὼ τὴν αἰσθησὴ ὅτι στὴ συνείδηση τοῦ Ρωμανίτη ὁ ὅρος «ρωμαϊκὴ» δὲν ἦταν συνώνυμος τοῦ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ «τῆς Ρώμης» μὲ τὸ εὐανάγνωστο περιεχόμενο, ἀλλὰ τοῦ ἐθνοθηρησκευτικοῦ προσδιορισμοῦ «ἐλληνικὴ ὀρθόδοξος», πβ. τὴ χρῆση ἀνάλογης διατύπωσης στοὺς τίτλους τῶν μεταφράσεών του («εἰς τὴν ἀπλὴν φράσιν τῶν Ρωμαίων»). Ὁ Νικόδημος ὅμως προτίμησε, φαίνεται, ν' ἀποφύγει τὸν ὅρο ὅχι μόνον γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο παρανόησης, ἀλλὰ ἴσως καὶ γιὰτὶ ὁ ἴδιος δὲν μεταχειριζόταν ὡς δηλωτικὸ τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος τὸ «Ρωμαῖος» καὶ τὰ παράγωγά του.

νὰ ἐξεταστεῖ στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 18ου αἰώνα.⁷¹ Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα δὲν σκοπεύει νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ παρούσα μελέτη.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

71. Στὶς δεκαετίες αὐτὲς διαπιστώνεται ἕνας στενὸς ἐναγκαλισμὸς τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου καὶ ὁλόκληρου τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἐδρα ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἀνταπόκρισής της στὶς ἐκκλήσεις γιὰ προστασία καὶ βοήθεια ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές, βλ. G. Hofmann, *Patmos und Rom*, Ρώμη [*Orientalia Christiana* 41] 1928, σ. 83 κέ., Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ. 184-88, Ν. Α. Φωρόπουλος, «Φιλικὲς σχέσεις τῆς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου μὲ τὶς καθολικὲς δυνάμεις τῆς Δύσεως», *Λωδεκανησιακὰ Χρονικὰ* 5 (1976) 295, 300-303.